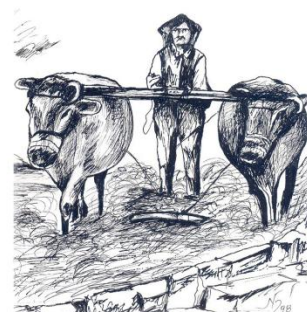
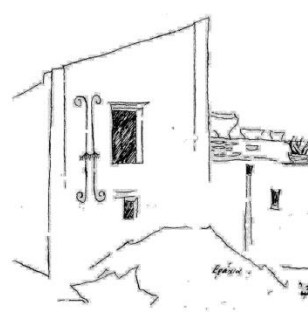
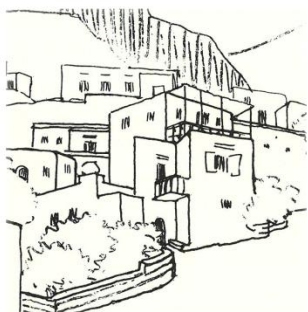
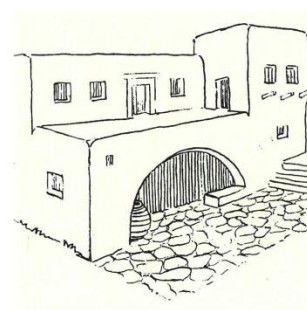

ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
Ζητήματα οικονομικής αυτάρκειας

*Φοιτήτρια_ Ραψομανίκη Βασιλική
 Επιβλ. Διδάσκουσα_ Κωτσάκη Αμαλία
 Χανιά, Ιούνιος 2014*

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 2013-2014

Ερευνητική εργασία

ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ:
Ζητήματα οικονομικής αυτάρκειας

Ραψομανίκη Βασιλική

Επιβλ. Διδάσκουσα: Αμαλία Κωτσάκη

Περίληψη

Η παρούσα εργασία ερευνά την επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η πρόθεση για οικονομική αυτάρκεια της οικογένειας επηρέασε την αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Η περίοδος που θα καλυφθεί είναι από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, δηλαδή από την κατάρρευση της Λατινοκρατίας και της πρώιμης Οθωμανικής κυριαρχίας, έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Μέσα από την εργασία επιχειρείται να γίνει σύγκριση μεταξύ της επιρροής που άσκησε η πρωτογενής παραγωγή στο κρητικό σπίτι αφενός κατά τις πολεμικές και ειρηνικές περιόδους και αφετέρου ανά τις διαφορετικές περιοχές στις οποίες ανεγέρθηκαν τα κτίσματα (ορεινοί, πεδινοί και παραθαλάσσιοι οικισμοί). Η ενασχόληση των κατοίκων με τον πρωτογενή τομέα δημιούργησε την ανάγκη για εξέλιξη των τυπολογιών της κατοικίας, οι οποίες και θα μελετηθούν στην παρούσα εργασία. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των πολεμικών περιόδων τα σπίτια ήταν μονόχωρα και μονοκάμαρα, ενώ αργότερα εξελίχθηκαν σε δικάμαρα, πολυκάμαρα και διώροφα. Όσον αφορά στα είδη της πρωτογενούς παραγωγής που θα αναλυθούν, αυτά διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: την οινοπαραγωγή και την οικιακή παραγωγή.

Τέλος, ερευνάται η ενεργειακή αυτονομία στην κρητική λαϊκή κατοικία και ο τρόπος με τον οποίο η πρόθεση για εξοικονόμηση ενέργειας επηρέασε τη διαμόρφωση των κτισμάτων.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Σκοπός έρευνας – αντικείμενο έρευνας – Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	7
B. Μέθοδος.....	9
B.1. Μέθοδος συλλογής του ερευνητικού υλικού.....	9
B.2. Ερμηνευτική μέθοδος.....	9
B.3. Υπόθεση εργασίας και η θεωρητική υποστήριξη.....	10

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

A. Η πολεοδομική οργάνωση των οικισμών και η σχέση τους με την καλλιεργούμενη γη	15
B. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στην κρητική κατοικία, κατά τις πολεμικές περιόδους.....	23
B.1. Η οινοπαραγωγή στα μονόχωρα και μονοκάμαρα σπίτια.....	24
B.2. Η οικιακή παραγωγή στα μονόχωρα και μονοκάμαρα σπίτια.....	29
Γ. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στην κρητική κατοικία, κατά τις ειρηνικές περιόδους.....	41
Γ.1. Η οινοπαραγωγή στα δικάμαρα, πολυκάμαρα και διώροφα σπίτια.....	42
Γ.2. Η οικιακή παραγωγή στα δικάμαρα, πολυκάμαρα και διώροφα σπίτια.....	47

Δ. Διαφοροποιήσεις ανά υψόμετρο. Το παράδειγμα των Σφακίων.....	61
Δ.1. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στα σπίτια των ορεινών οικισμών.....	63
Δ.2. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στα σπίτια των ημιορεινών και πεδινών οικισμών.....	65
Δ.3. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στα σπίτια των παραθαλάσσιων οικισμών.....	68
Ε. Η ενεργειακή αυτονομία στα σπίτια της Κρήτης.....	73
ΣΤ. Συμπεράσματα.....	79
Βιβλιογραφία.....	85
Πηγές φωτογραφιών.....	87

A. Σκοπός έρευνας – αντικείμενο έρευνας – Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Σκοπός

Στα πλαίσια ενός γενικότερου ενδιαφέροντος για τη σημασία της οικονομικής και ενεργειακής αυτονομίας, διερευνάται η έκφρασή της, μέσω της πρωτογενούς παραγωγής, στην ανώνυμη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης.

Σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη της επιρροής της αγροτικής παραγωγής και της κτηνοτροφίας στην λαϊκή Κρητική κατοικία και το πώς η πρόθεση για οικονομική αυτάρκεια της οικογένειας επηρέασε την αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Οι περισσότερες έρευνες που έχουν γίνει με θέμα τα ανώνυμα κτίσματα της Κρήτης, είχαν ως σκοπό να αποτυπώσουν, να καταγράψουν, να ταξινομήσουν και να περιγράψουν τους τύπους των σπιτιών και τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Στην παρούσα εργασία θα γίνει προσπάθεια να συνδεθούν αυτές οι μορφές με το εκάστοτε πρότυπο της οικονομικής αυτονομίας, ώστε να λειτουργήσουν ως παράδειγμα για τη σύγχρονη κοινωνία η οποία μαστίζεται από οικονομικά και ενεργειακά προβλήματα.

Το συγκεκριμένο θέμα επελέχθη, λόγω της αναγκαιότητας μεσούσης της οικονομικής κρίσης για στροφή προς την πρωτογενή παραγωγή, η οποία μπορεί να συμβάλλει καθο-

ριστικά και σε μεγάλο βαθμό στη λύση των βιοποριστικών προβλημάτων του ανθρώπου. Επιπλέον επελέχθη, λόγω του διαρκούς αυξανόμενου φαινομένου της επιστροφής στην ύπαιθρο και της ενασχόλησης με την πρωτογενή παραγωγή. Ο άνθρωπος προσπαθεί να αποκτήσει οικονομική και ενεργειακή αυτονομία, διότι μέσω αυτής απολαμβάνει και εξασφαλίζει την ελευθερία και την πληρότητά του. Χαρακτηριστικά ο Amos Rapoport αναφέρει στο βιβλίο *ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, «η μελέτη του παρελθόντος είναι διδακτική και έχει σημαντική αξία, όχι μόνο από φιλοσοφική άποψη, αλλά και διότι μας βοηθάει να συνειδητοποιήσουμε την πολυπλοκότητα των γεγονότων και να βρούμε μία λύση γι' αυτά». Ο παραδοσιακός τρόπος ζωής των προγόνων μας μεταφέρει μηνύματα σωστής οργάνωσης και διαχείρισης της οικονομίας μας και της οικογενειακής μας ζωής.

Αντικείμενο της εργασίας

Αντικείμενο της παρούσας ερευνητικής εργασίας αποτελεί η ανώνυμη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης με έμφαση στις κατοικίες που ανεγέρθηκαν από την περίοδο της κατάρρευσης της Λατινοκρατίας και της πρώιμης Οθωμανικής κυριαρχίας (μέσα του 16^{ου} αιώνα με αρχές 17^{ου} αι.) έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα,

υπό το πρίσμα θέασης την επιρροή της οικονομικής και ενεργειακής αυτονομίας στην τυπολογία της κατοικίας. Τα είδη της πρωτογενούς παραγωγής που επηρέασαν την αρχιτεκτονική της Κρήτης και που θα μελετηθούν στην παρούσα εργασία είναι η οινοπαραγωγή και η οικιακή παραγωγή, δηλαδή η παραγωγή τροφής και ένδυσης.

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Όσον αφορά στην λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης, υπάρχει μεγάλο βιβλιογραφικό κενό. Λόγω του γεγονότος ότι η ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία για την κρητική κατοικία είναι ιδιαίτερα γνωστή, η προσπάθεια να εξαντληθεί στα πλαίσια αυτής της έρευνας θα οδηγούσε σε εκτενείς υποσημειώσεις. Γι' αυτό θα παραμείνει επιλεκτική, δίνοντας έμφαση στις πληροφορίες που αφορούν την αγροτική και την κτηνοτροφική παραγωγή και όχι γενικά το κρητικό σπίτι.

Τα βιβλία που αποτέλεσαν αναφορές για την παρούσα εργασία ήταν:

- Βασιλειάδης Δημήτρης, «*το Κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο*», εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1976

- Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1985
- Ζαγορησίου Μαρία, «Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1996
- Αρακαδάκη Μαρία, «Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης», ΚΠΕ Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη, 2006
- Λασιθιωτάκης Κώστας, «Σφακιανά σπίτι», ανάπτυπο από Κρητικά Χρονικά ΙΑ', Ηράκλειο, 1958
- Αικατερινίδης Γεώργιος, «Τα καμαρόσπιτα του Καρυδίου Σητείας: συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης», ανάπτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΕΛ, Αθήνα, 1973-4
- Επιτροπάκης Περίανδρος: τα πατητήρια στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης, «Οίνος παλαιός ηδύποτος: το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεώτερα χρόνια», πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου του Υπουργείου Πολιτισμού, Ηράκλειο, 2002
- Τριποδάκης Δημήτρης, «Η χωρική κατοικία στο Λασιθί», Τεχνικά Χρονικά, 1946, τεύχος 58

B. Μέθοδος

B.1. Μέθοδος συλλογής του ερευνητικού υλικού

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού βασίζεται σε έρευνα πεδίου, αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα, καθώς επίσης και σε έρευνα στο διαδίκτυο.

B.2. Ερμηνευτική μέθοδος

Τα κτίσματα μπορούν να εξεταστούν με διάφορους τρόπους, είτε εξελικτικά, παρατηρώντας την εξέλιξη τους μέσα στο χρόνο της τεχνικής, των μορφών και της σκέψης του δημιουργού, είτε αναλύοντας τα ίδια τα κτίσματα και τον τρόπο με τον οποίο η πρωτογενής παραγωγή συνέβαλε στην διαμόρφωσή τους. Στην προκειμένη περίπτωση, επιλέγεται ως μέθοδος η τελευταία, επειδή υπηρετεί το σκοπό της εργασίας.

Κατόπιν ενδελεχούς έρευνας, διέκρινα δύο άξονες βάσει των οποίων θα γίνει η κατηγοριοποίηση των κτισμάτων: α) η διάκριση σε πολεμικές και ειρηνικές περιόδους και β) η διάκριση των θέσεων των κτισμάτων, σε ορει-

νούς, πεδινούς και παραθαλάσσιους οικισμούς.

Δεδομένων των ανωτέρω, η ερμηνευτική μέθοδος που ακολουθείται είναι συγκριτική, καθώς μέσα από τη συγκεκριμένη εργασία επιχειρείται να γίνει σύγκριση μεταξύ της επιρροής που άσκησε η πρωτογενής παραγωγή στο κρητικό σπίτι αφενός κατά τις πολεμικές και ειρηνικές περιόδους και αφετέρου ανά τις διαφορετικές περιοχές στις οποίες ανεγέρθηκαν τα κτίσματα (ορεινοί, πεδινοί και παραθαλάσσιοι οικισμοί).

Τα αναλυτικά ερωτήματα

Η ερμηνεία επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερωτήματα:

- 1) Ποιά είναι η σημασία της επιρροής της πρωτογενούς παραγωγής στην αρχιτεκτονική της Κρήτης και ποιά η συμβολή της στο πρότυπο της οικονομικής αυτάρκειας;
- 2) Ποιά είναι τα είδη της πρωτογενούς παραγωγής και με ποιό τρόπο επηρέασε το κάθε είδος παραγωγής την αρχιτεκτονική της Κρήτης;

- 3) Διακρίνεται διαφοροποίηση στην επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης ανάμεσα στις πολεμικές περιόδους και τις ειρηνικές περιόδους; Πώς αυτή ερμηνεύεται;
- 4) Διακρίνεται διαφοροποίηση στην επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης ανάμεσα στους ορεινούς, πεδινούς και παραθαλάσσιους οικισμούς;
- 5) Ποιούς τύπους κατοικίας δημιούργησε η πρόθεση για οικονομική αυτονομία;

B.3. Υπόθεση εργασίας και η θεωρητική υποστήριξη

Υπό την έννοια αυτάρκεια εννοούμε την κατάσταση εκείνου που επαρκεί στις ανάγκες του, την οικονομική δηλαδή ανεξαρτησία, το να έχει κάποιος κάθε τι που χρειάζεται, χωρίς να εξαρτάται από κανέναν άλλο. Η αυτάρκεια επομένως είναι σημαντική παράμετρος για την ανεξαρτησία, για την πλήρη και πραγματική ελευθερία του ανθρώπου.

Η οικονομία στην Κρήτη, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, δεν λειτουργούσε ως αυτοσκοπός, αλλά ήταν πλήρως συνδεδεμένη με τον παράγοντα άνθρωπο και τις ανάγκες του, καθότι έπρεπε να υπαχθεί στο σύνολο των λοιπών ζωτικών δραστηριοτήτων και αναζητήσεων του ανθρώπου και να αλληλεπιδράσει με αυτές ως ένα ενιαίο σύνολο. Η αυτάρκεια ήταν από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της οικονομικής ζωής των Κρητικών τόσο στις εμπόλεμες καταστάσεις όσο και κατά τη διάρκεια ειρηνικών και φιλήσυχων περιόδων, σφραγίζοντας όλη τη δημόσια και ιδιωτική δραστηριότητά τους και συμβάλλοντας στην κοινωνική συνοχή και στην ανεξαρτησία τόσο της Κρήτης όσο και των κατοίκων της. Επρόκειτο για μία κοινωνία αυτάρκεια, η οποία κάλυπτε μόνη της τις βιοποριστικές και ενεργειακές της ανάγκες, προσαρμόζοντάς τις στα οικονομικά και κλιματολογικά δεδομένα του τόπου και της κάθε περιοχής. Αυτή η λογική και οργάνωση συνέβαλε στη δημιουργία αυτών των εξαισιών δειγμάτων λαϊκής αρχιτεκτονικής, τα οποία είναι επίκαιρα όσο ποτέ.

Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια **εμπόλεμων καταστάσεων** η ανάγκη για οικονομική αυτάρκεια ήταν ακόμα μεγαλύτερη σε σχέση με την αντίστοιχη ανάγκη κατά τις ειρηνικές περιόδους. Αυτό δικαιολογείται εκ του λόγου, ότι σε κατάσταση πολέμου όπου κυριαρχεί ο φόβος

και ο θάνατος, ανακόπτονται οι όποιες εμπορικές δραστηριότητες και η οικονομία βρίσκεται σε ύφεση, καθώς αφενός υπάρχει έλλειψη τροφίμων και αφετέρου οι τιμές των βασικών και μη προϊόντων βρίσκονται στα ύψη. Στα πλαίσια αυτά ο άνθρωπος προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην και το βιοπορισμό αυτού και της οικογενείας του αναγκάζεται να παράγει μόνος του τα απαραίτητα προς βιοπορισμό προϊόντα, καθώς ουδείς άλλος μπορεί να του εξασφαλίσει αυτά. Στα πλαίσια αυτά, καλλιεργεί φρούτα και οπωροκηπευτικά, συλλέγει τους καρπούς της ελιάς προς παραγωγή ελαιολάδου, παράγει κρασί, ρακί κλπ. Για όσα μόνο προϊόντα αδυνατεί να παράγει, εφαρμόζει την ανταλλακτική οικονομία, δηλαδή ανταλλάσσει κάποιες ποσότητες των παραγόμενων από αυτόν προϊόντων με αντίστοιχες ποσότητες προϊόντων που παράγει κάποιος άλλος.

Ακόμα όμως και σε **ειρηνικές περιόδους**, η διατροφική αυτάρκεια συνεχίζει και παίζει σπουδαίο ρόλο στη ζωή των ανθρώπων. Ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να «ξέρει τι τρώει» και ως εκ τούτου να διασφαλίσει έναν σωστό και υγιεινό τρόπο ζωής, προτιμά να παράγει ιδίοις κόποις τα βασικά αγαθά, μη εμπιστευόμενος τους παραγωγούς, οι οποίοι συχνά έχοντας ως μοναδικό αυτοσκοπό την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη και ταχύτατη πα-

ραγωγή προϊόντων υποβαθμίζουν την ποιότητα αυτών, χρησιμοποιώντας για παράδειγμα διαφόρων λογής λιπάσματα αμφιβόλου ποιότητας, τα οποία υποβαθμίζουν στο έπακρον τη διατροφική τους αξία.

Παράλληλα, η ύπαρξη αυτονομίας έγκειται και στο γεγονός ότι οι ίδιοι οι κάτοικοι έχτιζαν τα σπίτια τους, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες στέγασης, τις κλιματολογικές συνθήκες και τους διαθέσιμους πόρους. Με λιγοστά, φτηνά υλικά και πενιχρότατα μέσα, αλλά ταυτόχρονα και με τη σοφία τους, τη νοημοσύνη τους, τις ικανότητές τους και την παρατήρηση των προϋπαρχόντων κτισμάτων, κατάφεραν να παλέψουν εναντίον της φτώχειας και να υλοποιήσουν τις λύσεις που επινοούσαν.¹

Ο John Turner υποστήριζε ότι τα σπίτια που ελέγχονται από τους κατοίκους τους, είναι καλύτερα και φθηνότερα σε σχέση με αυτά που τα διαχειρίζεται το κράτος. Όπως αναφέρει και στο βιβλίο του «Freedom to Build»², όταν οι ίδιοι κάτοικοι παίρνουν τις σημαντικότερες αποφάσεις και έχουν την ελευθερία να συμβάλλουν στο σχεδιασμό, την κατα-

¹Ζαγορησίου Μαρία, «Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1996, σελ.44

² John F.C. Turner, «Freedom to Build: Dweller Control of the Housing Process», Macmillan, New York, 1972

σκευή και τη διαχείριση των κατοικιών τους, τότε τονώνεται η ατομική αλλά και κοινωνική ευημερία. Αντίθετα, θεωρεί ότι η αποχή των κατοίκων από την λήψη αποφάσεων, έχει σημαντικές επιπτώσεις τόσο στην προσωπική τους ικανοποίηση όσο και στην οικονομία.

Ο Turner με αυτή τη φράση δεν υπονοεί ότι οι κάτοικοι πρέπει να χτίζουν οι ίδιοι τα σπίτια τους, αλλά τονίζει ότι είναι σημαντικό να έχουν τον έλεγχο. Καταλήγει στο ότι οι πόροι δεν πρέπει να ελέγχονται μόνο από τις κυβερνήσεις, αλλά και από τους ίδιους τους κατοίκους. Γι' αυτό και στο βιβλίο του «Housing by people», υποστηρίζει ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να κάνουν το καλύτερο δυνατό για την παροχή πόρων στις άπορες κοινότητες και να τους δώσουν την ελευθερία να χτίσουν οι ίδιες τα σπίτια τους, αντί να κατασκευάζονται τυποποιημένα συγκροτήματα μαζικής στέγασης.³

³ John F.C. Turner, «Housing by people: towards autonomy in building environments», Marion Boyars, London, 1976, σελ.78

«Κρήτη τις, γαί' ἔστι, μέσῳ ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ
Καλή καὶ πείρα, περίρρυτος, ἐν δ' ἄνθρωποι
πολλοί, ἀπειρίσιοι καὶ ἐνήκοντα πόλεις»

Ομήρου Οδύσσεια, Α 172-174

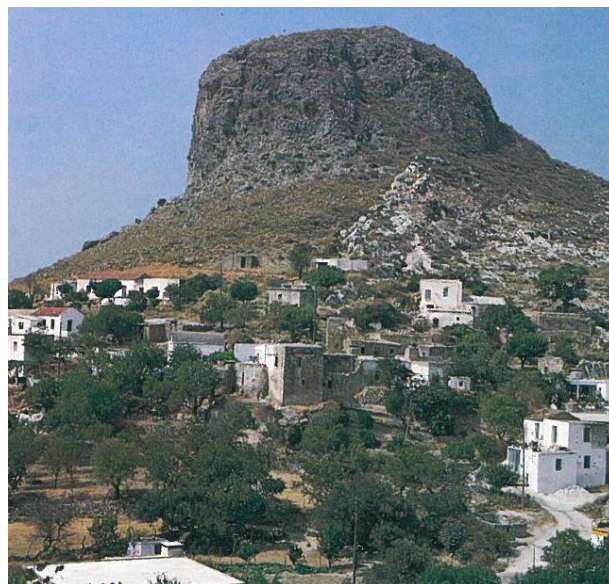
ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Α. Η πολεοδομική οργάνωση των οικισμών και η σχέση τους με την καλλιεργούμενη γη.

Οι περισσότεροι οικισμοί που θα αναλυθούν είναι ημιορεινοί ή ορεινοί και βρίσκονται μέχρι 600-700 μέτρα υψόμετρο όπου σταματάει και η καλλιέργεια της ελιάς. Εξαίρεση αποτελούν οι οικισμοί μόνιμης κατοικίας στο οροπέδιο Λασιθίου, όπου βρίσκονται σε υψόμετρο 800 μ. Σε μεγαλύτερο υψόμετρο συναντάμε τους εποχιακούς οικισμούς στους οποίους οι κάτοικοι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Οι παραθαλάσσιοι οικισμοί είναι ελάχιστοι, κι αυτό οφείλεται όχι μόνο στη φυσική διαμόρφωση αλλά και κυρίως στις ιστορικές συνθήκες, για προφύλαξη από επιδρομές, πολέμους και πειρατείες.⁴

Οι περισσότερες κατοικίες ανήκαν σε μικρούς οικισμούς, οι οποίοι είχαν την πολεοδομική μορφή της αυθόρμητης ανάπτυξης με αμυντική διάταξη.⁵ Στη διάταξή τους οι οικισμοί αυτοί, και ιδιαίτερα οι ορεινοί, παρουσίαζονταν

αμφιθεατρικά είτε σε πλαγιά είτε στην κορυφή μικρού λόφου, σχηματίζοντας έτσι ένα είδος φρουρίου (εικ. 3,4). Η δόμησή τους δε, ήταν πυκνή και συνεχής, ιδιαίτερα **στην Ανατολική και Κεντρική Κρήτη** (εικ. 5,6).⁶ Από την άλλη πλευρά, **στα χωριά της Δυτικής Κρήτης**, όπως για παράδειγμα στις επαρχίες Σφακίων, Σελίνου και Κισσάμου, η δόμηση ήταν αραιή, ελεύθερη σε μικρές κοινότητες⁷ και υπήρχε η τάση να κτίζονται ανεξάρτητα σπίτια χωρίς σημισακούς τοίχους⁸ (εικ.7).

Εικ.3. Ρόκκα Χανίων. Αμφιθεατρική διάταξη σε πλαγιά.

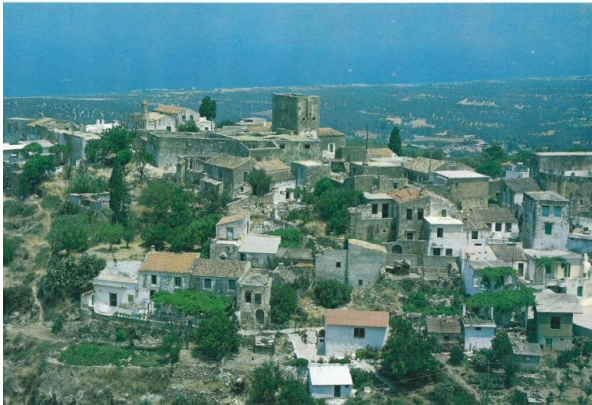
⁴ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1985, σελ.20

⁵ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.20

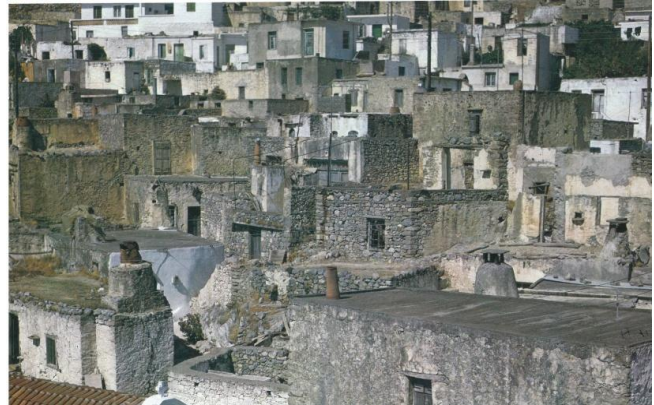
⁶ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.22

⁷ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.22

⁸ Σημισακός: ο εξ ημισείας ανήκων ή διανεμόμενος.

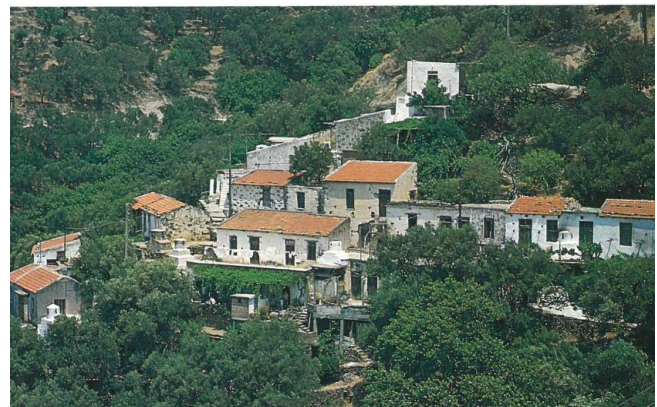
Εικ.4. Μαρουλάς Ρεθύμνου. Ποικιλία όγκων, εντυπωσιακό και καλοδιατηρημένο σύνολο, στην κορυφή ενός λόφου, για καλύτερη προφύλαξη.

Εικ.6. Ανατολή Ιεράπετρας. Ορεινός οικισμός με πυκνή δόμηση και αμφιθεατρική διάταξη. Δώματα και χαρακτηριστικές καμινάδες.

Εικ.5. Μοναστηράκι Λασιθίου. Μονόχωρα δωματοσκέπαστα σπίτια με εμφανή λιθοδομή. Ποικιλία όγκων.

Εικ.7. Δόμηση αραιή σε μικρές γειτονιές στο Αμυγδαλοκεφάλι της δυτικής Κρήτης. Χαρακτηριστικά σπίτια με στέγη.

Βέβαια, σε κάποιους άλλους οικισμούς, ο ορεινός και δυσπρόσιτος χαρακτήρας τους καθώς και η απόσταση από τις ακτές συνετέλεσαν, ώστε να μην απαιτηθεί κάποια ιδιαίτερη μέριμνα για την ασφάλεια του οικισμού, η οποία να ανιχνεύεται στην πολεοδομική του οργάνωση. Ειδικότερα στο Απάνω Μεράμπελο⁹, αν και σε κάποια μετόχια υπάρχει ένας συμπαγής κεντρικός πυρήνας σπιτιών με επίκοινους τοίχους, δεν απαντά ο τύπος της κλειστής αυλής με κοινή είσοδο, που χαρακτηρίζει πολλούς νησιωτικούς οικισμούς.¹⁰ Εκεί, υπήρχαν τόσο συμπαγή οικοδομικά τετράγωνα (εικ.9), όσο και πολλά μεμονωμένα σπίτια.

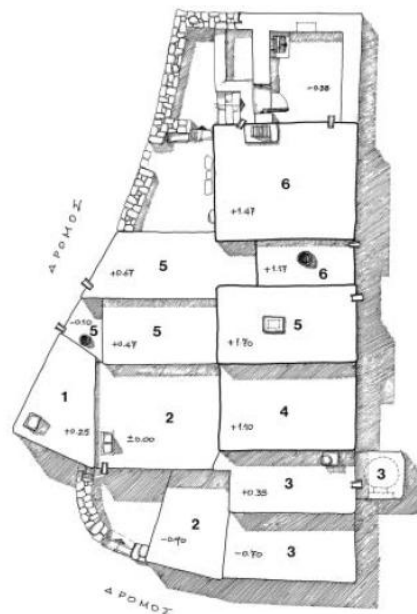
Εικ. 8. Χάρτης της επαρχίας Μεραμπέλου με τις εδαφικές περιοχές των προ του σχεδίου «Καποδίστριας» δήμων και κοινοτήτων. Σημειώνεται η περιοχή του Απάνω Μεραμπέλου και τα εκεί μετόχια.

Εικ. 9. Νοφαλιάς Μεραμπέλου: Σκαρίφημα οικοδομικού τετραγώνου, με σημισακούς τοίχους μεταξύ των σπιτιών των εξής ιδιοκτητών:

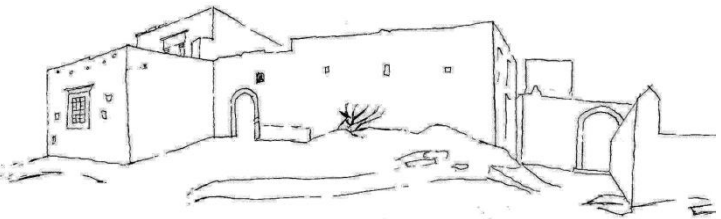
1.Αρακαδάκη,2.Καρμαλίγκο,3.Χατζομαρίας,4.Συσκογιώργη,5.Σπανομανόλη,6.Κρουσταλλένιας

⁹Το Απάνω Μεράμπελο εκτείνεται από την περιοχή του ιστορικού χωριού της Μιλάτου μέχρι τα υψώματα προς Α. του Βρουχά, πάνω από το λιμάνι της Σπιναλόγκας, και από του βουνό Σταυρός, λίγο βορειότερα από την κωμόπολη της Νεάπολης, μέχρι το Κρητικό πέλαγος.

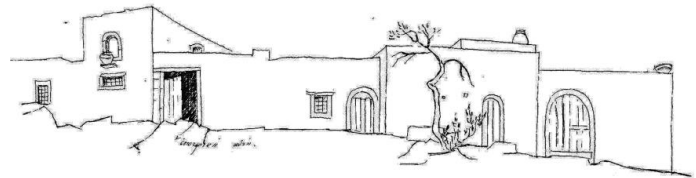
¹⁰Αρακαδάκη Μαρία, «Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης», ΚΠΕ Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη, 2006, σελ.34

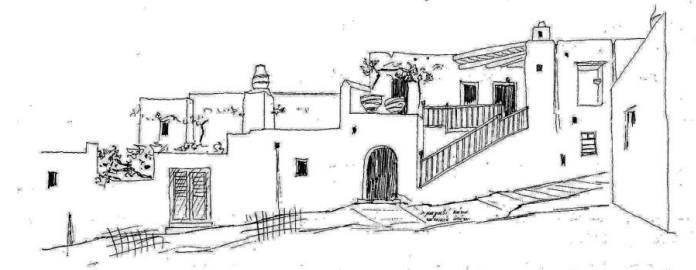
Από την άλλη πλευρά, **στις πιο ορεινές περιοχές**, όπου το κρύο και το χιόνι κυριαρχούσαν το χειμώνα, τα σπίτια κτίζονταν το ένα δίπλα στο άλλο και είχαν πολλούς κοινούς τοίχους. Οι χωμάτινες στέγες τους, ήταν συνέχεια η μια με την άλλη, σε τέτοιο σημείο ώστε να μην αναγνωρίζονται τα όρια των κατοικιών που στέγαζαν.¹¹ Στο Λασίθι για παράδειγμα, οι οικισμοί είχαν κλιμακωτή διάταξη, οι δε χωρικές κατοικίες συμπίεζονταν ασφυκτικά μέσα στις οικοδομικές νησίδες, που διαγράφονταν από τους λίγους δρόμους του χωριού.¹² Όπως παρατηρούμε και στα σκαριφήματα των οικισμών Μαργιού, Πετροκεφάλι και Κατεριανά (εικ.10,11,12), τα κτίσματα βρισκόταν το ένα δίπλα στο άλλο και συνέθεταν σύνολα με πλήρη ελευθερία εξυπηρέτησης των λειτουργιών τους.¹³ Αυτή η λιτότατη, μα εξαιρετική μορφοποίηση των συνόλων συντελούνταν μονάχα με μικρές διαφοροποιήσεις κάποιων λειτουργικών τους στοιχείων.¹⁴

Εικ.10. Κτίσματα στον οικισμό Πετροκεφάλι

Εικ.11. Κτίσματα στον οικισμό Κατεριανά

Εικ.12. Κτίσματα στον οικισμό Μαργιού.

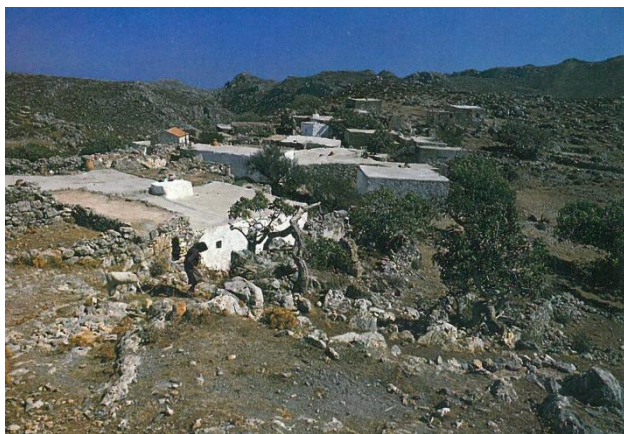
¹¹ Σπανάκης Στέργιος, «Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων», εκδόσεις Δετοράκης, Ηράκλειο, 1991-3, σελ.51

¹² Τριποδάκης Δημήτρης, «Η χωρική κατοικία στο Λασίθι», Τεχνικά Χρονικά, 23(1946), σελ.3

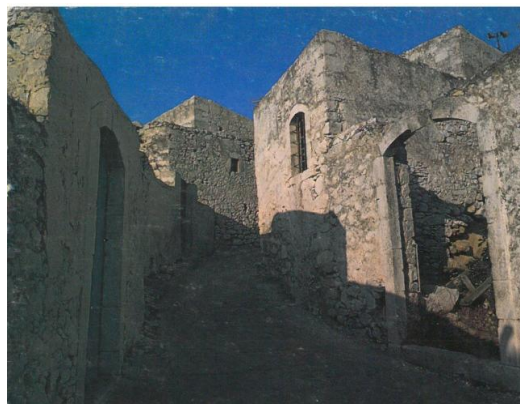
¹³ Ζαγορησίου Μαρία, «Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1996, σελ.30

¹⁴ Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.30

Τα περιγράμματα των οικισμών με συνεχή δόμηση ήταν σαφή και καθορίζονταν από τα φυσικά εμπόδια, σε αντίθεση με τους οικισμούς που είχαν ελεύθερη δόμηση και στα μετόχια, όπου τα πέτρινα σπίτια ταυτίζονταν με το βράχο και τα περιγράμματα δεν ήταν σαφώς καθορισμένα (εικ.13).¹⁵ Οι δρόμοι ήταν στενοί (0,80-2,50 μ. πλάτος), και σε πυκνό πλέγμα στους οικισμούς με συνεχή δόμηση, δημιουργώντας οικοδομικά τετράγωνα πυκνά κι ακανόνιστα. Οι κάθετοι δρόμοι είχαν μεγάλες κλίσεις, ήταν συνήθως λιθόστρωτοι και διαμορφώνονταν με σκαλοπάτια για τη μεταφορά των ζώων (εικ.16).

Εικ.13. Οικισμός στη δυτική πλευρά του οροπεδίου της Νίδας στον Ψηλορείτη. Υψόμετρο: 1538 μ.

Εικ. 14,15. Καινούριο χωριό. Δρόμοι κυκλικοί. Πάνω αριστερά: η χαρακτηριστική πορτέλλα, η είσοδος για την αυλή.

Εικ.16. Δρόμοι ανηφορικοί, λιθόστρωτοι.

¹⁵ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.23

Η Κρήτη προσέφερε σημαντικές δυνατότητες αγροτικής εκμετάλλευσης λόγω της ποικιλίας του εδάφους της. Η μεγάλη επιφάνεια των ορεινών όγκων ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ενώ συγχρόνως από τα δάση προέρχονταν μεγάλες ποσότητες ξυλείας. Οι πεδιάδες, κυρίως της Μεσσαράς αλλά και των παραλίων Ρεθύμνης και Χανίων, χρησιμοποιούνταν για τη γεωργία, η οποία χαρακτηριζόταν από την καλλιέργεια κυρίως των δημητριακών, την αμπελουργία, τα σπυροφόρα δέντρα και τις ελιές.

Η καλλιεργούμενη γη και τα αμπέλια βρισκόταν συνήθως συγκεντρωμένα σε ορισμένες περιοχές, όχι πολύ μακριά από το χωριό, όπου πήγαιναν οι αγρότες για την παραγωγή κρασιού και λαδιού. Στο σπίτι δε, η καλλιέργεια σπυροφόρων δέντρων και κηπευτικών, σε μικρές ατομικές εκμεταλλεύσεις, τους κήπους, ήταν πολύ διαδεδομένη. Τα πιο διαδεδομένα δέντρα ήταν οι συκιές, οι αχλαδιές και οι αμυγδαλιές. Επιπλέον στις αυλές των περισσότερων σπιτιών βρισκόταν και η κρεβατίνα η οποία ονομάζεται κατά αυτόν τον τρόπο επειδή τσαρδακιάζεται (τουρκ. Cardak – στέγαστρο) και απλώνεται σε σκελετό σαν κρεβάτι. Η κληματαριά, όπως αλλιώς λέγεται, προσέφερε δροσιά και παρείχε σταφύλια επιτραπέζιας χρήσης (εικ.17).

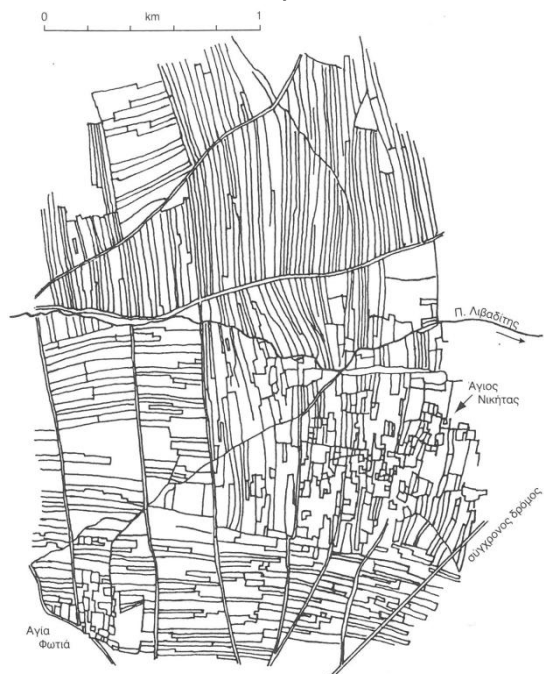
Εικ.17. Κληματαριά σε κατοικία του οικισμού Μεσή Ρεθύμνης.

Παρ' όλα αυτά, εκτός από τους μόνιμους οικισμούς, σε όλο το νησί υπήρχαν και μικροί οικισμοί, οι οποίοι χρησιμοποιείτο εποχιακά για την καλλιέργεια ή την προφύλαξη των ζώων από τις κλιματολογικές συνθήκες.¹⁶ Οι οικισμοί αυτοί λεγόταν μετόχια και βρισκόταν είτε πάνω στα βουνά για την καλοκαιρινή διαμονή των βοσκών και των ζώων, όπως στο οροπέδιο της Νίδας, ή και για την καλλιέργεια, όπως στο οροπέδιο του Ομαλού και του Καθαρού, ή ακόμα και στις πεδιάδες για την εποχή της σποράς και της συγκομιδής.¹⁷ Σε μερικές περιπτώσεις, τα αγροτόσπιτα σχημάτιζαν μικρά χωριά, όπως για

¹⁶ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.20

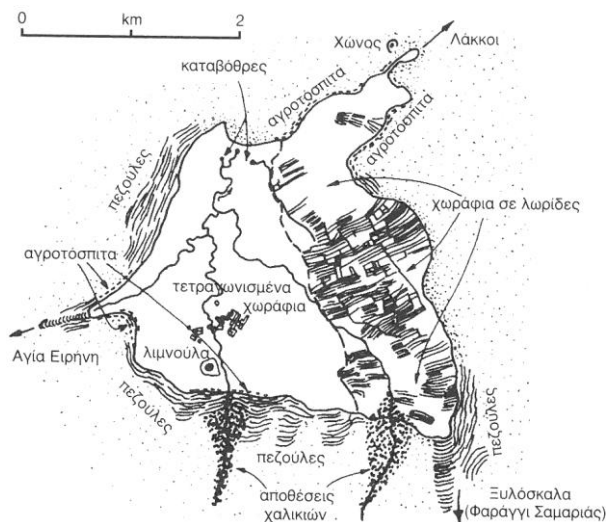
¹⁷ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.20

παράδειγμα στο Καβούσι Ιεράπετρας¹⁸, το οποίο έχει δέκα οικισμούς αποτελούμενους από αγροτόσπιτα και στη Θρυπτή Ιεράπετρα, όπου τα σπίτια των αμπελώνων σχημάτισαν ένα ολόκληρο χωριό. Στους ελαιώνες απαντούν αγροτόσπιτα λιγότερο συχνά, καθώς μέχρι πρόσφατα τα ελαιόδεντρα βρίσκονταν κοντά στα χωριά.

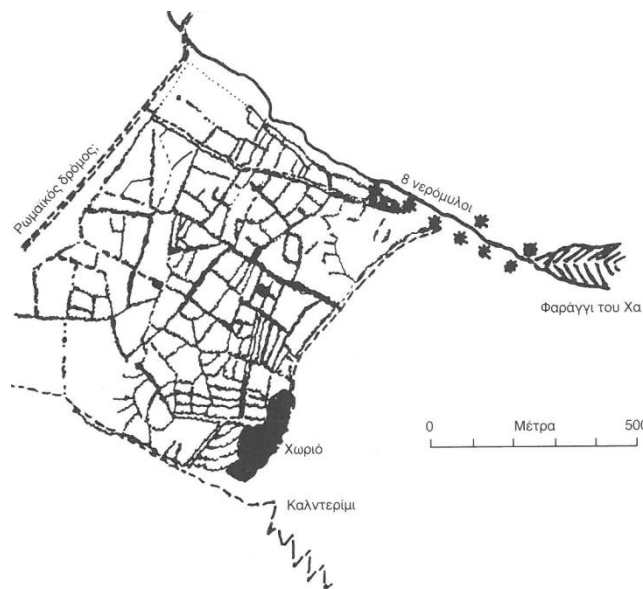

Εικ.18. Χωράφια στη Μεσσαρά: αγροτεμάχια σε σχήμα λωρίδας, στην κοινότητα Χάρακα Μονοφατσίου, με νησίδες από μικρά τετραγωνισμένα χωράφια γύρω από τον οικισμό της Αγίας Φωτιάς και του Αγίου Νικήτα.

¹⁸ Oliver Rackham, Jennifer Moody, Μετ. Κώστας Σμπόνιας, ό.π., σελ. 123

Εικ.19. Οροπέδιο Ομαλού. Απεικονίζεται η διάταξη των αγροτόσπιτων γύρω από τα χωράφια.

Εικ.20. Μοναστηράκι Ιεράπετρας.

«Εις τόνα κουλτούκι σιάζει το πατητήρι,
σ' άλλο θα βάλη ζούμπερα, το βούι, την αίγα,
στ' άλλο κάτι μεταπιασούδια θα βάλει κι εκείά.
Την κοιμητέ τζη η σπιτονοικοκυρά θα την
σιάζει απάνω στο πατητήρι.....»

Γ.Ν. Ψυχουντάκης,
'Τα παλιά σπίθια στην Ασή Γωνιά'

Β. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στην κρητική κατοικία, κατά τις πολεμικές περιόδους.

Οι αμυντικές απαιτήσεις πρωτοστατούν στα παραγμένα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας (1645-1897), υποσκελίζοντας άλλες ανάγκες, οι οποίες μόνο αργότερα αποκτούν ανάλογη σημασία.¹⁹ Είναι μια φάση αρχιτεκτονικής εσωστρέφειας στα νέα ιστορικά δεδομένα, όπου αποπέμπεται κάθε περιττό αφού είναι «...όλα πυκνότερα, όλα πιο δεμένα, όλα πιο μικρά στο μονόχωρο σπίτι».²⁰ Εσωτερικά, αναπτύσσεται μια αξιοθαύμαστη χωροταξική κατανομή του διαθέσιμου χώρου. Η κάτοψη του σπιτιού αρθρώνεται χωρίς περίπλοκες και πρωτότυπες λύσεις, με στόχο να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες που δημιουργούν οι ασχολίες των κατοίκων. Ο πρωτεύων ρόλος της κτηνοτροφίας και η ποικιλία των γεωργικών ασχολιών εκφράζονται με την άμεση σχέση των χώρων διαβίωσης των ανθρώπων με εκείνους της διαμονής των ζώων και την απο-

θήκευσης της χρονιάτικης σοδειάς και των εργαλείων.²¹ Το κρητικό σπίτι κατάφερε να στεγάσει με αξιόλογη οικονομία χώρου τις πολλαπλές λειτουργικές ανάγκες που δημιουργούσαν οι ασχολίες των κατοίκων, σε συνδυασμό με τα οικόσιτα ζώα και την αποθήκευση των αγροτικών προϊόντων και εργαλείων.

Όπως κάθε λαϊκή κατασκευή, έτσι και το πατητήρι, ο φούρνος, το τζάκι, το αργαστήρι, ο αχεργιώνας προέκυψαν από τις ανάγκες που επιβάλλει η ίδια η φύση στον άνθρωπο, συνδέονταν δε όλα αυτά άρρηκτα με το «ασκητικό» αλλά και με το «δυναμικό» κρητικό σπίτι, με γνώμονα πάντα τη λειτουργικότητα ακολουθούσαν ως προς τη θέση, τα υλικά δόμησης και τις διαστάσεις τους, τις τροποποιήσεις που κατά καιρούς επέβαλλαν οι φυσικές, ιστορικές και οικονομικές συνθήκες στην αρχιτεκτονική.²²

¹⁹ Σε όλες τις εποχές της υποτέλειας του νησιού στους κατακτητές, οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τις παράλιες οικήσεις και χτίζουν νέες σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο υψόμετρο. Οι επαναστάτες έχουν τα καταφύγια τους στα οχυρά βουνά του νησιού.

²⁰ Βασιλειάδης Δημήτρης, «*το Κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο*», εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1976, σελ.119

²¹ Αρακαδάκη Μαρία, «*Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης*», ΚΠΕ Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη, 2006, σελ.28

²² Επιτροπάκης Περίανδρος: τα πατητήρια στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης, «*Οίνος παλαιός ηδύποτος: το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεώτερα χρόνια*», πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου του Υπουργείου Πολιτισμού, Ηράκλειο, 2002, σελ.314

Β.1. Η οινοπαραγωγή στα μονόχωρα και μονοκάμαρα σπίτια.

Η κρητική οινοποιητική παράδοση επιβίωνε στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας, μέσα από τη βασική της μονάδα: την οικογένεια. Σε κάθε σπίτι υπήρχε το **πατητήρι**, το οποίο προέκυπτε από τις ανάγκες που επέβαλε η ίδια η φύση στο άνθρωπο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα πατητήρια ανήκαν ανεξάρτητα από τια διαστάσεις τους, σε ένα ορθογώνιο τύπο κατασκευής με υπέργεια και υπόγεια στέρνα, την κύρια δηλαδή δεξαμενή, και το υπολήνιο ή ντοχειό.²³ Ο μούστος περνούσε από τη μια στέρνα στην άλλη, μέσα από ένα οχετό εκροής.

Το δάπεδο της κύριας δεξαμενής των πατητηρίων, που συχνά παρουσίαζε ανεπαίσθητη κλίση προς τον οχετό εκροής του μούστου, ήταν στρωμένο με λίθινες πλάκες.

Εικ.22. Πατητήρι στην Οικία Επιτροπάκη, στα Πεζά Ηρακλείου.

Εικ.23. Οχετός εκροής μούστου

Εικ.21. Πατητήρι στην οικία του Ξενάκη Γιώργου, στο Βενεράτο Ηρακλείου.

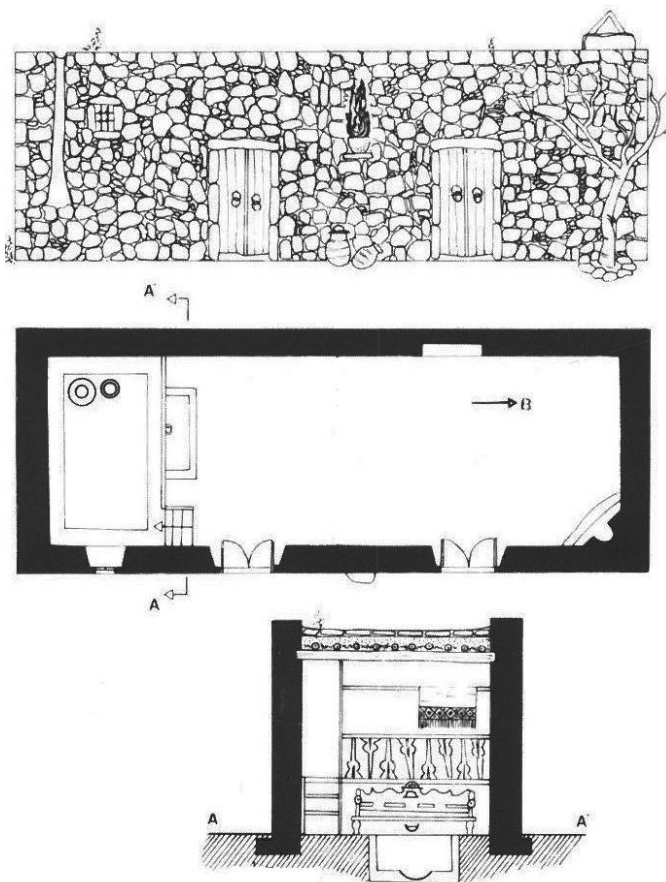

Εικ.24. Πατητήρι σε μονόχωρη οικία, στο δήμο Παλιανής Ηρακλείου.

²³ Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ.313

Στα μονόχωρα σπίτια²⁴, το πατητήρι καταλάμβανε τη στενή πλευρά του δωματίου (εικ.25). Πήρε τη θέση της παλιάς χωμάτινης πεζούλας, η οποία θεωρείται πρόδρομος των μετέπειτα ξύλινων σοφάδων που υπερυψώθηκαν στο μέσον του τοίχου. Πρακτική παραλλαγή των σοφάδων αποτέλεσε για τις πλούσιες σε αμπελώνες περιοχές το πατητήρι-σοφάς, το πατητήρι δηλαδή που, μετά την εποχή του τρύγου, σκεπασμένο με τάβλες και στρωσίδια μετατρέποταν σε κρεβάτι.²⁵ Ο σοφάς αυτός ήταν προσιτός από μια ξύλινη σκάλα ή πατήματα στο τοίχιο. Κάτω από τις σανίδες δε, το πατητήρι χρησίμευε σαν **αποθήκη** για τα γεννήματα, το μαγαντζέ ή μπουλμέ του σπιτιού. Όσον αφορά στο ντοχειό, που βρισκόταν μπροστά από το πατητήρι, καλυπτό-

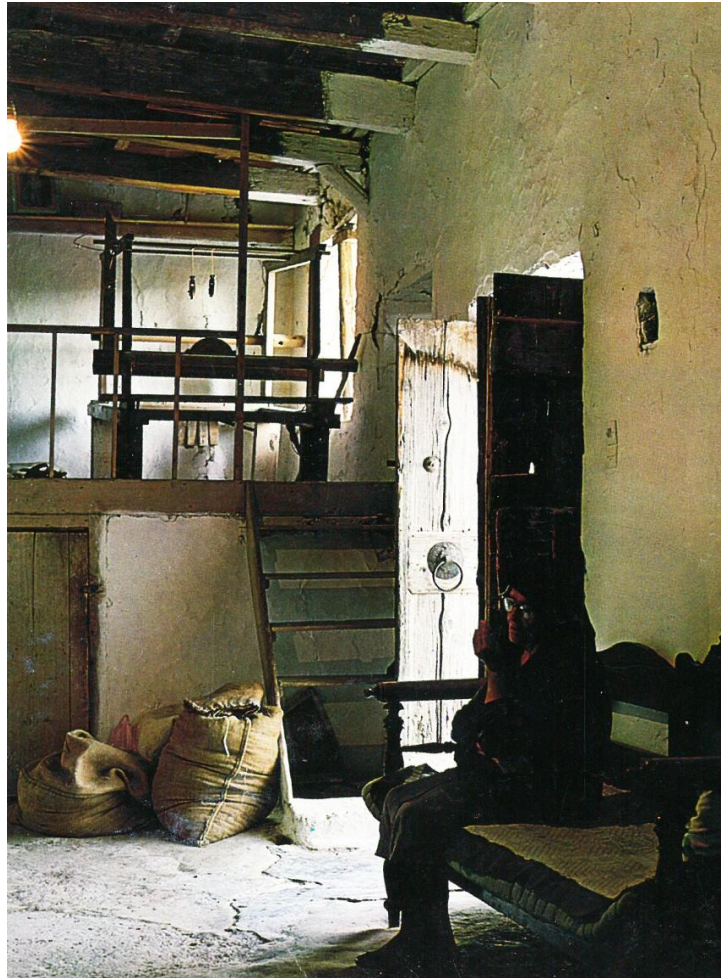
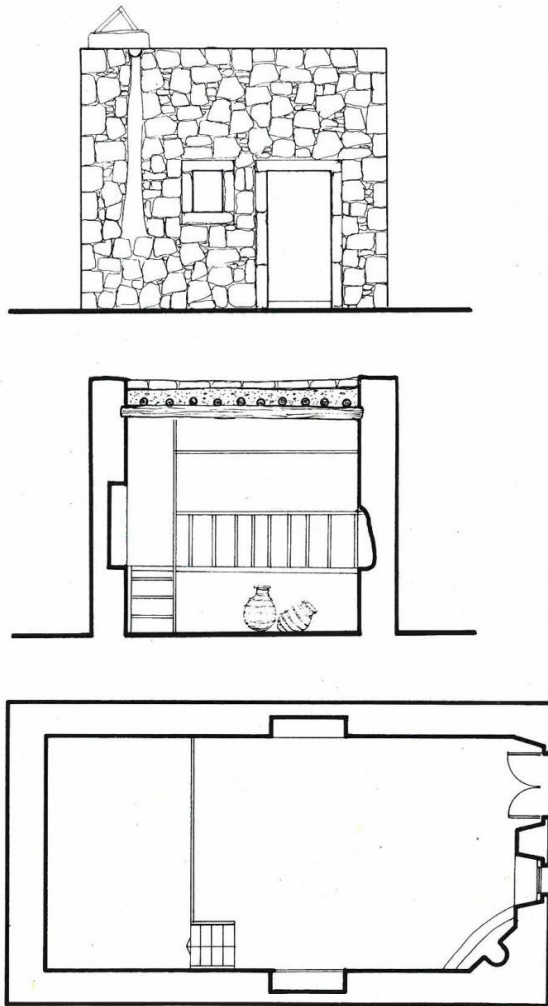
ταν και αυτό με σανίδες πάνω στις οποίες έμπαινε ο απαραίτητος στην κρητική επίπλωση καναπές.

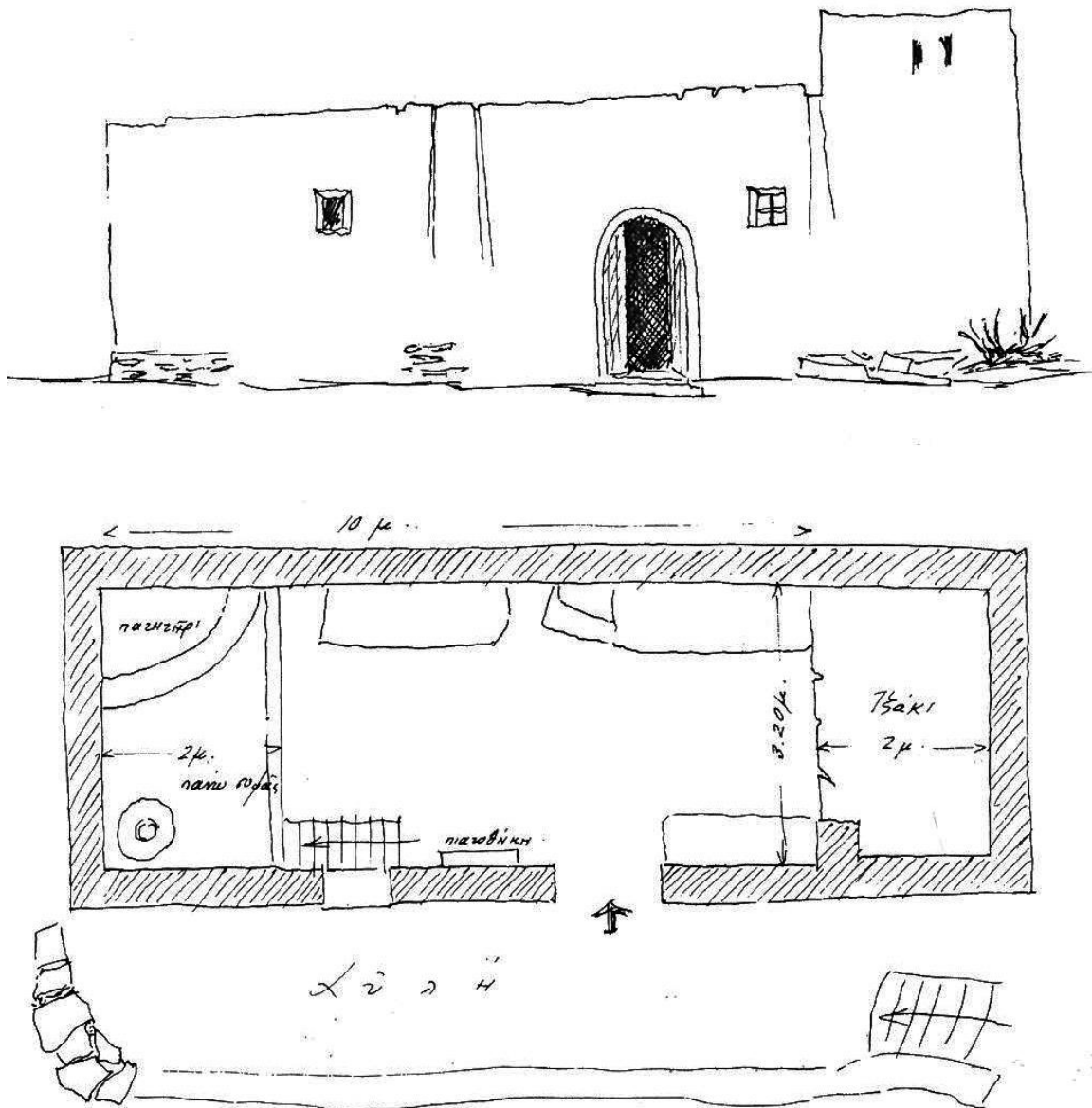
Εικ.25. Η ευρυμέτωπη μονόχωρη δωματοσκέπαστη οικία Χαραλαμπάκη στα Πεζά Ηρακλείου.

²⁴ Ο αρχικός πυρήνας του κρητικού λαϊκού σπιτιού ανήκει στον τύπο του δωματοσκέπαστου μονόχωρου, πλατυμέτωπου ή στενομέτωπου σπιτιού. Το μονόσπιτο αποτελείται από ένα και μοναδικό δωμάτιο. Είναι συνήθως ένα καθαρό μακρόστενο ορθογώνιο που συγκεντρώνει στο εσωτερικό του όλες τις λειτουργίες, το μαγείρεμα, τον ύπνο, την παραγωγή κρασιού, τη φύλαξη καρπών και αγαθών της χρονιάς και συχνά τη φύλαξη και τον ύπνο των κατοικίδιων ζώων. Το πλάτος δεν ξεπερνά τα 3,5 μ. και το μήκος βρίσκεται σε αναλογία 1:2 ή 1:3. Στο βάθος υψώνεται φαρδύ σκαλοπάτι κάπου στους 40 πόντους, δηλαδή ένα χωμάτινο επίπεδο. η γνωστή πεζούλα. Η διαβάθμιση του επιπέδου σκιαγραφεί τον προδρομικό τύπο του παταριού που θα εξελιχθεί στο σοφά, με τη μορφή ξύλινων σανίδων.

²⁵ Επιτροπάρχης Περίανδρος, ό.π., σελ.315

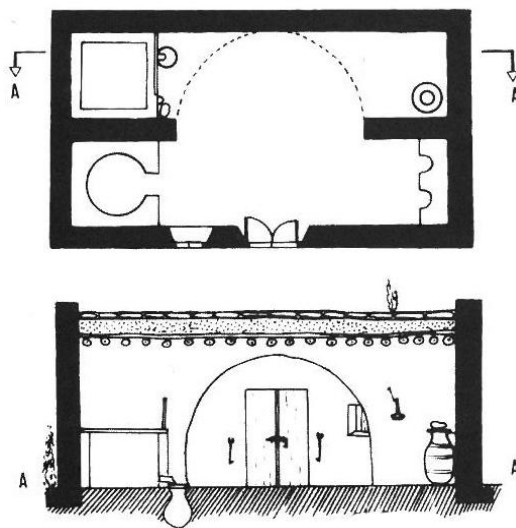
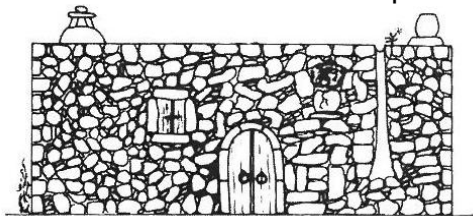
Εικ.26,27. Ο χώρος του ύπνου υπερυψώνεται. Κάτω από το σοφά αποθηκεύονται σε πιθάρια οι καρποί και οι προμήθειες της χρονιάς.

Εικ.28. Οικία στον οικισμό Σελλιά, στο δήμο Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης.

Στο μονοκάμαρο σπίτι²⁶, οι δύο παραστάδες της καμάρας, το διαιρούσαν κατ' αρχήν σε δύο, ίσου πλάτους και μήκους τμήματα, το πρόσθιο και το οπίσθιο, που ονομάζονταν σπάλες. Εκτός όμως από αυτόν το διαχωρισμό, προέκυπτε και η διαίρεση των τεσσάρων χώρων εκατέρωθεν των παραστάδων, που ονομάζονταν καντούνια ή κουλτούκια.²⁷ Συνήθως στο ένα από τα κουλτούκια της μπροστινής σπάλας βρισκόταν το **πατητήρι**, το οποίο σκεπαζόταν με ξύλα όλο τον υπόλοιπο καιρό μετά τον τρύγο και χρησίμευε για τον ύπνο. Όπως ακολούθως αναφέρει και ο Γ.Ν Αικατερινίδης: «ο ληνός ανευρίσκεται εις όλα σχεδόν τα κα-

μαρόσπιτα, είναι δε αι διαστάσεις του ανάλογοι προς τον διά την κατασκευήν του διαθέσιμον χώρον. Ούτος χρησιμοποιείται και ως κρεβάτι και ως χώρος αποθηκεύσεως των πλέον ετεροκλήτων αντικειμένων».²⁸ Στο παρακάτω σχέδιο μονοκάμαρης κατοικίας στα Πεζά, το πατητήρι καταλαμβάνει το ένα από τα δύο κουλτούκια της πίσω σπάλας και βρίσκεται απέναντι από το κελάρι.

Εικ.29.Πεζά Ηρακλείου. Μονοκάμαρο σπίτι με πατητήρι.

²⁶ Τα μονοκάμαρα σπίτια οφείλουν την ονομασία τους στην ύπαρξη της καμάρας, δηλαδή ενός ημικυκλικού πέτρινου χτιστού τόξου. Με την παρεμβολή της καμάρας συντελείται ένας διαχωρισμός, που χωρίς να διασπά την ενότητα του εσωτερικού, δημιουργεί εν τούτοις ιδιαίτερους χώρους, με λειτουργική αυτονομία ο καθένας, που εξασφαλίζουν μια σωστή εκμετάλλευση του οικήματος, ενώ αφαιρούν κάθε ίχνος μονοτονίας, όπως εκείνη που δεσπόζει στην απλή παραλληλεπίπεδη αίθουσα. Έτσι, τα σπίτια αυτά χαρακτηρίζονται από λειτουργική ρευστότητα που συμβαδίζει με την απόλυτη δομικής του απλότητα. Λασσιθιωτάκης Κώστας, «Σφακιανά σπίτια», ανάτυπο από Κρητικά Χρονικά ΙΑ', Ηράκλειο, 1958, σελ.16

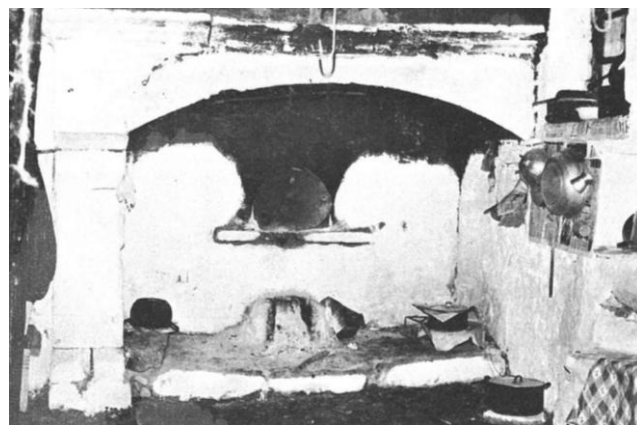
²⁷ Αικατερινίδης Γεώργιος, «Τα καμαρόσπιτα του Καρδιού Σητείας: συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης», ανάτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΕΛ, Αθήνα, 1973-4, σελ.35

²⁸ Αικατερινίδης Γεώργιος, ό.π., σελ.38

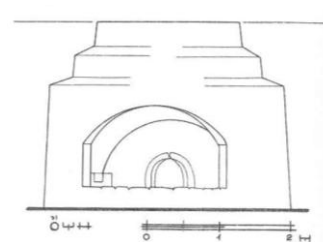
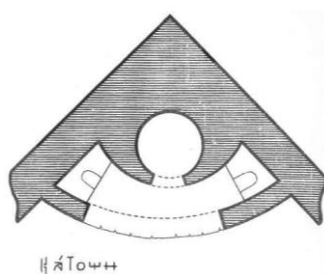
Β.2. Η οικιακή παραγωγή στα μονόχωρα και μονοκάμαρα σπίτια

Στα μονόχωρα σπίτια, ένα επιπλέον αναπόσπαστο στοιχείο αποτελούσε το **τζάκι**, το οποίο χρησίμευε για τη θέρμανση και για το μαγείρεμα, και βρισκόταν εντοιχισμένο με καμυλόσχημη κόγχη. Σε άλλες περιπτώσεις βέβαια, βρισκόταν δίπλα από την είσοδο και ήταν γωνιακό. Στο τζάκι, υπήρχαν μια ή δυο εστίες, οι παρασιτιές, και δεξιά και αριστερά από αυτές βρισκόταν οι πυρόμαχοι, οι οποίοι διαμόρφωναν τον παράπλευρο χώρο. Το τζάκι κατέληγε στον ανηφορά, την καπνοδόχο, μια μεγαλύτερη τρύπα για να φεύγει ο καπνός. Πάνω από την παρασιά, βρισκόταν μια περίπου τετραγωνική εσοχή, η οποία χρησίμευε σαν θήκη για το σαπούνι και το αλάτι, και ακόμα πιο ψηλά βρισκόταν η τζακόταβλα, η οποία έκοβε την κυρτή όψη του τζακιού.²⁹ Πάνω στην τζακόταβλα τοποθετούσαν τα τσικάλια, το σιντεροτσικάλο, το ξύλινο χαβάνι³⁰ και το σιντεροχάβανο³¹. Μπροστά στην όψη του τζακιού προβλεπόταν η κατασκευή δύο μικρών θυρίδων, μέσα στις οποίες τοπο-

θετούσαν το απύρι³² και τα τσικαλόπανα³³. Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι η λαϊκή έμπνευση προέβλεπε ακόμα και για τα πιο ασήμαντα πράγματα την ανάλογη θέση τους, κάτι το οποίο περιορίζει στο ελάχιστο τις κινήσεις της νοικοκυράς.³⁴

Εικ.30. Καλάθενες Χανίων. Το τζάκι βρίσκεται στη γωνία της οικίας.

Εικ.31. Σελλιά Ρεθύμνης. Γωνιακό τζάκι και φούρνος. Δεξιά και αριστερά μαγείρευαν, στο κέντρο φούρνιζαν.

²⁹ Μαρριάνθη Μελισσουργάκη - Αρφάρα, «Το αγροτικό κρητικό σπίτι: χωριού Μάρθας Ηρακλείου», εκδόσεις Κάμειρος, Αθήνα, 1986, σελ.59

³⁰ Χαβάνι: το γουδί

³¹ Σιντεροχάβανο: το μπρούτζινο γουδί

³² Απύρι: το θειάφι

³³ Τσικαλόπανα: πρόχειρα υφάσματα για να μετακινούν το τσικάλι

³⁴ Μαρριάνθη Μελισσουργάκη - Αρφάρα, ό.π., σελ.30

Όσον αφορά στο **φούρνο**, αυτός βρισκόταν είτε έξω από το σπίτι είτε πίσω από το τζάκι, σε μια βολική παραλλαγή που εξυπηρετούνταν από τον ίδιο ανηφορά.³⁵ Το δάπεδο του φούρνου βρισκόταν συνήθως σε στάθμη 0.80-0.90 μέτρα από το έδαφος και ο χώρος κάτω από αυτόν χρησίμευε για τη συγκέντρωση του άθου³⁶, ως αποθήκη καύσιμης ύλης (ξύλων, αστοιβίδας για το προσάνναμα), ή ως κούμος³⁷. Ο θόλος του φούρνου χτιζόταν με κατά το δυνατόν ομοιόμορφες πλακοειδείς πέτρες σφηνοειδούς σχήματος σε περιμετρικές στρώσεις με εναλλάξ αντίθετη κλίση, κάτι το οποίο έδινε στην τοιχοποιία ψαθωτή εμφάνιση.³⁸

Η νομαδική ζωή των κατοίκων των ορεινών κτηνοτροφικών χωριών, αλλά και των γεωργικών στα χαμηλότερα επίπεδα, καθιστούσε δύσκολη την μεταφορά **επίπλων**.³⁹ Γι' αυτό το λόγο, οι κάτοικοι είχαν ως στόχο όταν τελείωνε το χτίσιμο του σπιτιού να είναι έτοιμο για χρήση. Έτσι, τα βασικά έπιπλα, όπως ο

σοφάς και οι χτιστές πεζούλες για τον ύπνο και την τοποθέτηση των σάκων με τους καρπούς, οι θυρίδες για την τοποθέτηση μικροαντικειμένων, ο λαϊνοστάτης για την τοποθέτηση της στάμνας, χτίζονταν ταυτόχρονα με το σπίτι.

Εικ.36. Κάλυβος Μυλοποτάμου. Ο φούρνος μαζί με το πατητήρι στη μία γωνία του σπιτιού.

Εικ.37. Οι κόγχες για το σταμνί και τα άλλα αντικείμενα.

³⁵ Αυτή η διάταξη συνηθίζεται περισσότερο στη Δυτική Κρήτη, πιθανώς για κλιματικούς λόγους

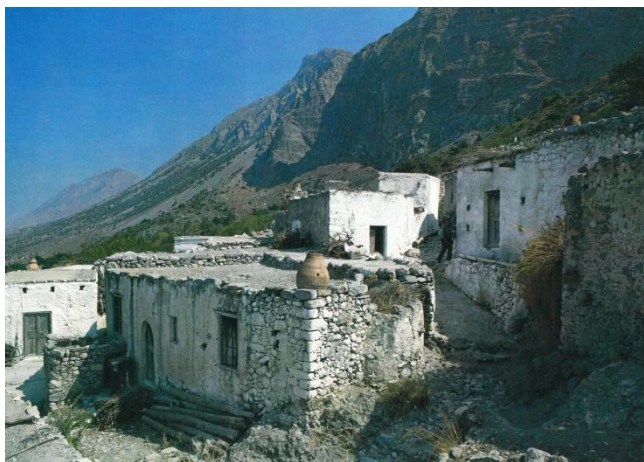
³⁶ Άθος: η στάχτη, από το αρχ. αιθάλη, του ρήματος αίθω που σημαίνει καίω

³⁷ Κούμος: κοτέτσι για τις κότες

³⁸ Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.69

³⁹ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1985, σελ.62

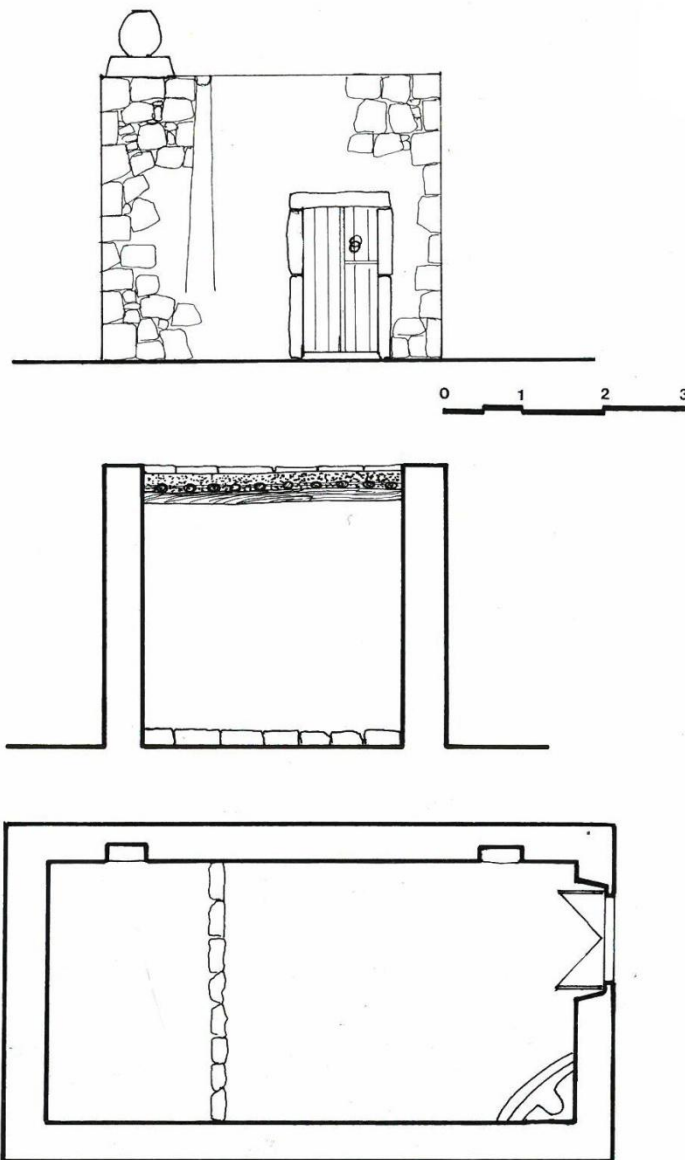
Η οικιακή παραγωγή συνέβαλε παράλληλα και στη διαμόρφωση της **πρόσοψης**. Συγκεκριμένα, στο στενομέτωπο τύπο της μονόχωρης κατοικίας, η είσοδος από τη στενή πλευρά ήταν συνήθως μετακινημένη από τον άξονα του κτίσματος προς την άκρη(εικ.39).⁴⁰ Αυτό έδινε τη δυνατότητα να τοποθετηθεί στο υπόλοιπο τμήμα της πρόσοψης, το τζάκι. Σε κάποια σπίτια έμενε και λίγος χώρος για ένα μικρό παράθυρο. Η πόρτα ήταν συνήθως δίφυλλη ώστε να εισέρχονται τα ζωντανά στο εσωτερικό του σπιτιού. Στον αντίστοιχο πλατυμέτωπο τύπο η είσοδος γινόταν συνήθως σε μια από τις μεγάλες πλευρές και ένα μικρό παράθυρο, κοντά στην πόρτα, συμπλήρωνε το φωτισμό.⁴¹

Εικ.38. Μοναστηράκι Λασιθίου. Τυπικό πλατυμέτωπο δωματοσκέπαστο σπίτι.

⁴⁰ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.50

⁴¹ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.51

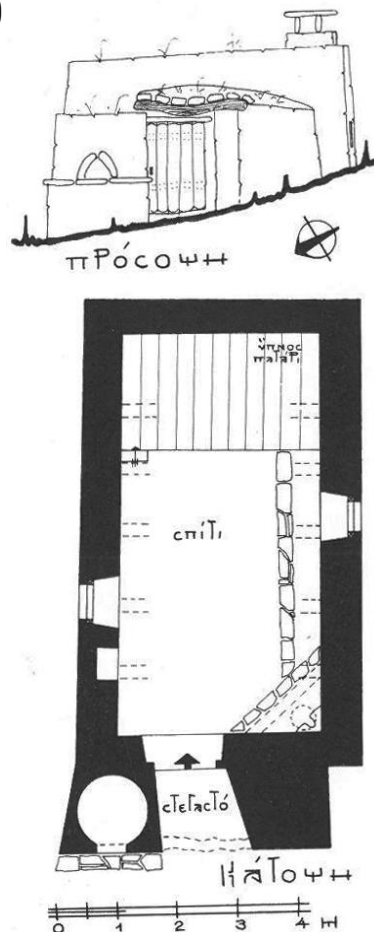
Εικ.39. Ο τύπος στενομέτωπου δωματοσκέπαστου μονόχωρου σπιτιού. Η είσοδος είναι μετακινημένη προς την άκρη, λόγω της τοποθέτησης του τζακιού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα στενομέτρωπου δωματοσκέπαστου σπιτιού αποτελεί η οικία του Μιχ. Γενεράλη στις Βρύσες⁴². Στη συγκεκριμένη κατοικία παρατηρούμε ότι ο παράγοντας της οικονομικής αυτάρκειας δεν συμβάλλει μόνο στη διαμόρφωση της εσωτερικής διαρρύθμισης αλλά και στη διαμόρφωση της πρόσοψης. Συγκεκριμένα, ο φούρνος, σε συνδυασμό με έναν όγκο από λίθους που χρησίμευαν για να δένουν τα ζώα, οριοθετούν το στεγαστό και στο βάθος ξεπροβάλλει η καμινάδα (εικ.40).

Η κατοικία του Παπάδουκα στις Καλύβες Χανίων αποτελεί παράδειγμα διαβίωσης ανθρώπων και ζώων κάτω από την ίδια στέγη. Η οικογένεια δεν αποχωριζόταν τα «οζά» ακόμα και κατά τη διάρκεια της νύχτας. Το πατάρι αποκτά μεγαλύτερο ύψος (1.70 μ.) και χρησιμεύει για τον ύπνο της οικογένειας, ενώ κάτω από αυτό κοιμούνται τα ζώα(εικ.41).

Η οικία του Κυριάκου Μανανεδάκη στις Καλύβες, αποτελεί ένα μονόχωρο πλατυμέτωπο σπίτι, όπου το πατάρι και το τζάκι καταλαμβάνουν τη στενή πλευρά του τοίχου και το πατάρι είναι μικρότερο. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της συγκεκριμένης κατοικίας αποτελεί το στήσιμο του τζακιού και του φούρνου κάτω από την ίδια καπνοδόχο, κάτι το οποίο έδι-

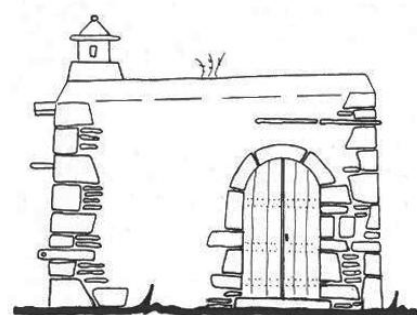
νε τη δυνατότητα στη νοικοκυρά να μαγειρεύει και να φουρνίζει ταυτόχρονα, πιο αποτελεσματικά και πιο ξεκούραστα.⁴³ Επιπλέον, παρατηρούμε τη δίφυλλη και πλατιά πόρτα(εικ.42)

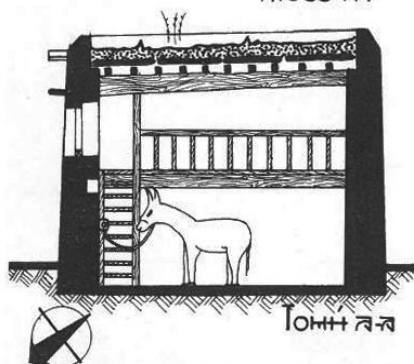
Εικ.40. Οικία Μιχ. Γενεράλη στις Βρύσες.

⁴³ Βασιλειάδης Δημήτρης, «το Κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο», εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1976, σελ.151

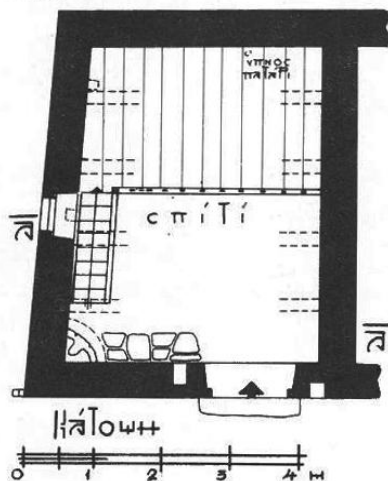
⁴² Ρεθυμνιώτικο χωριό στο Αμάρι

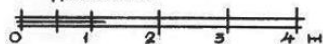
πρόσοψη

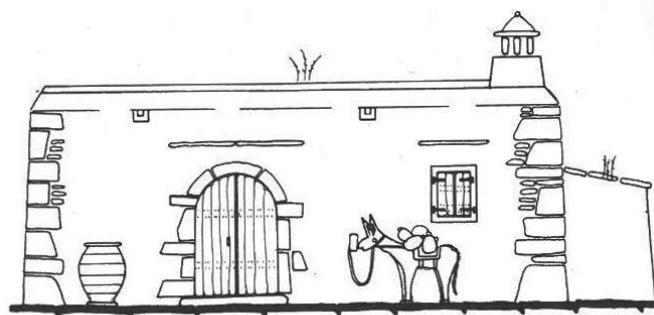
τομή α-α

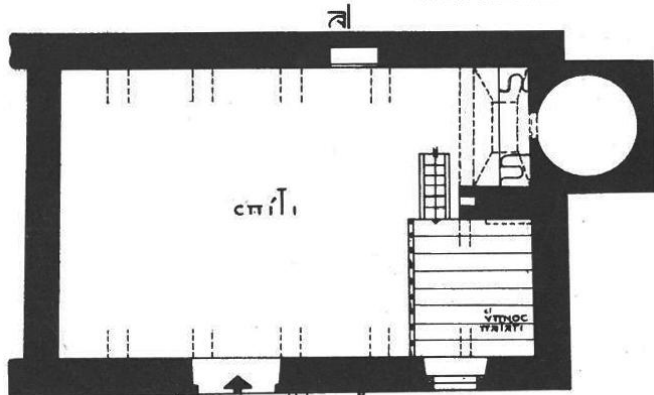
ηρότοψη

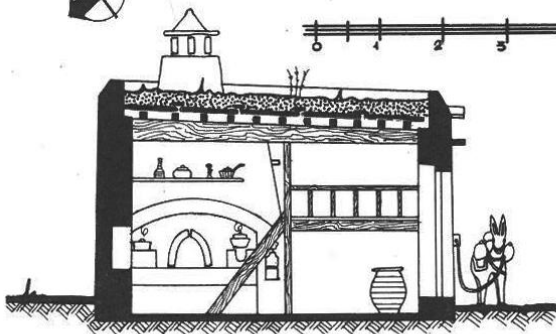
Εικ.41. Οικία Παπάδουκα στις Καλύβες. Διαβίωση ανθρώπων και ζώων κάτω από την ίδια στέγη.

πρόσοψη

ηρότοψη

τομή α-α

Εικ.42. Οικία Μανανεδάκη στις Καλύβες.

Στο μονοκάμαρο σπίτι, το ένα από τα κουλούκια της μπροστινής σπάλας αποτελούσε το μαγεργειό και καταλαμβάνονταν από το **φούρνο** και το **τζάκι** ή αλλιώς καμινάδα, όπως λέγεται, διατηρώντας το βυζαντινό της όνομα. Το κάτω μέρος του φούρνου, όπως αντίστοιχα και στα μονόχωρα σπίτια, χρησίμευε για κοτέτσι και λεγόταν κούμος. Η κατασκευή του μαγεργειού γινόταν με ιδιαίτερη φροντίδα και προβλεπόταν χώρος για την αποθήκευση των καυσόξυλων. Τα άλλα δύο καντούνια της πίσω σπάλας χρησιμοποιούνταν ως **αποθηκευτικοί χώροι** τροφίμων. Εκεί υπήρχαν πιθάρια με λάδι, κουρούπες⁴⁴ για όσπρια, λαδοκουρούπες για το τυρί, ξύλινα βαρέλια με κρασί και ρούμπες για το μέλι(εικ.45). Σε πολλά σπίτια, στο μέσα καντούνι βρισκόταν και το **αργαστήρι**, το οποίο χρησίμευε για την ύφανση των προικιών και την κάλυψη της οικογένειας σε ρουχισμό. Συγκεκριμένα, στον αργαλειό υφαίνονταν τα ριγωτά χιράμια⁴⁵, οι ξομπλιαστές πατανιές⁴⁶, οι βαριές πατητές⁴⁷ με τα ζωηρά πορφυρά χρώματα, οι ψαρανά-

πλες⁴⁸ για το λιομάζωμα, οι παιδικές φασκιές, τα πλουμιστά προσώμια⁴⁹ και ο μεγάλος τριχοντρουβάς⁵⁰ του ρεσπέρη⁵¹.

Εικ.43. Η πυροστιά για το μαγείρεμα και ο φούρνος σε σπίτι στο Βαφέ Αποκορώνου στα Χανιά.

Εικ.44. Το τόξο χωρίζει Εικ.45. Εσωτερικό καμαρόσπιτο χώρο της κουζίνας. το στο Ροδοπού Χανίων.

⁴⁴Κουρούπες: πήλινα δοχεία μικρότερα από τα πιθάρια

⁴⁵Χιράμι: ελαφρύ σκέπασμα με βαμβακερό στημόνι.

⁴⁶Πατανία: μάλλινη κουβέρτα με βαμβακερό στημόνι και πλούσια περαμάτιση, σχέδιο δηλαδή που προκύπτει από προκαθορισμένα περάσματα των νημάτων του στημονιού στους μίτους του αργαλειού.

⁴⁷Πατητή: βαριά κουβέρτα με στημόνι από μαλλί.

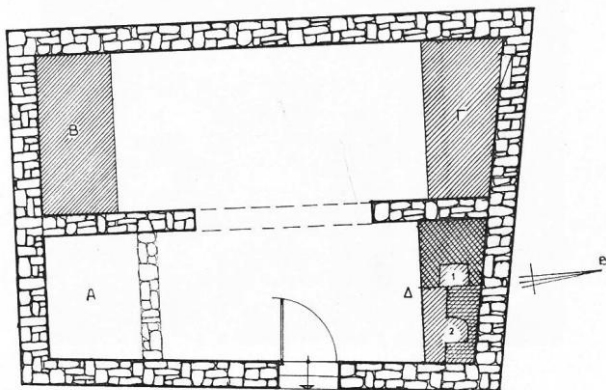
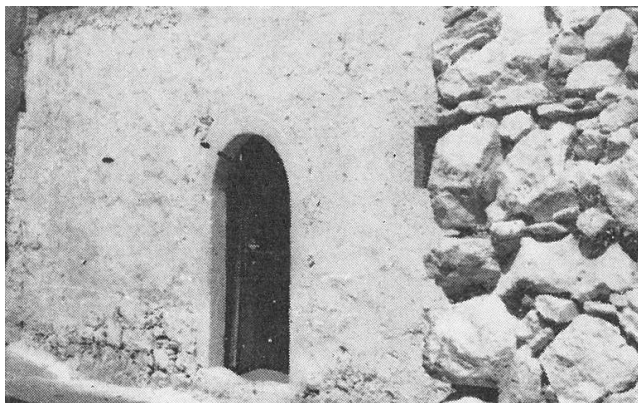
⁴⁸Ανάπλα: ελαφρύ υφαντό σκέπασμα, βαμβακερό ή μάλλινο, είτε του κρεβατιού είτε για την συλλογή του ελαιοκάρπου. Η ψαρανάπλα, σκληρό στην υφή στρωσίδι από δεύτερης ποιότητας μαλλί, έχει χρώμα σκούρο καφέ που ξεθωριάζει τοπικά(ψαρίζει).

⁴⁹Προσώμι: μάλλινη ταινία μήκους 60-80 εκ., με κρόσια στις μακρές πλευρές. Η νοικοκυρά το τοποθετούσε διπλωμένο στον ώμο της, όταν μετέφερε το σταμνί με το νερό.

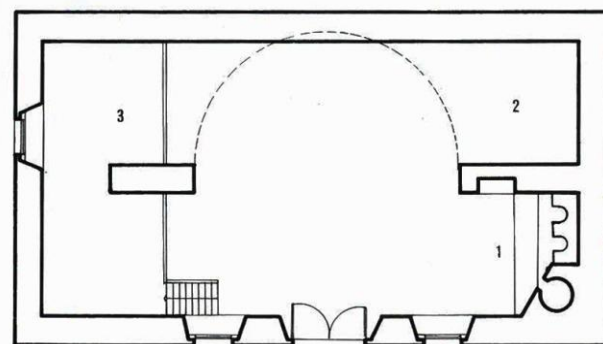
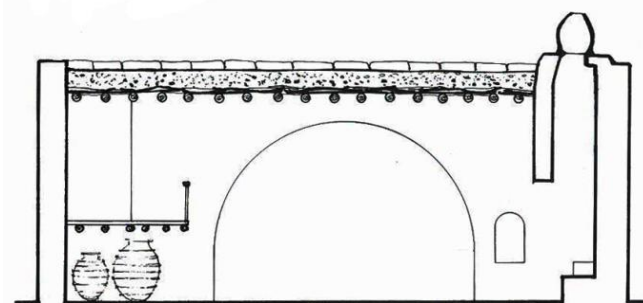
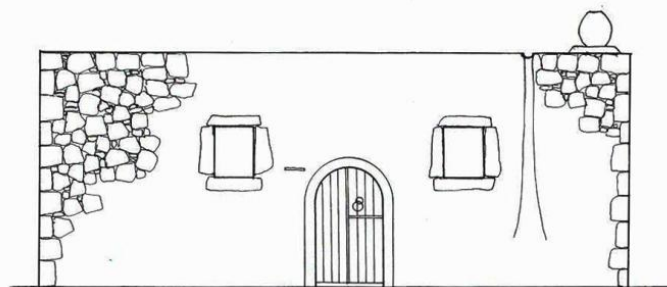
⁵⁰Ντρουβάς: υφαντό σακκούλι από μαλλί, που φέρεται με σχοινί από τον ώμο.

⁵¹Ρεσπέρης: ο γεωργός

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μονοκάμαρης κατοικίας, η οποία υποδεικνύει την ύπαρξη οικιακής παραγωγής, αποτελεί η οικία του Β. Φωτεινάκη στο Καρύδι Σητείας (εικ.44). Όπως παρατηρούμε, στα καντούνια της μπροστινής σπάλας βρίσκεται το μαγεργεϊό και το πατητήρι, ενώ ο χώρος της πίσω σπάλας καταλαμβάνεται από το αργαστήριο, την αποθήκη και τον χώρο ύπνου.

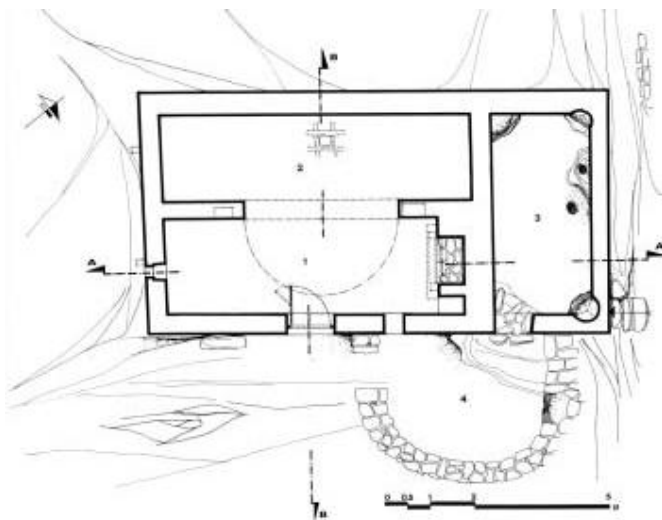

Εικ.46. Καμαρόσπιτο Φωτεινάκη στο Καρύδι Σητείας. Α. πατητήρι, Β. αποθήκη και αργαστήριο, Γ. σοφάς, Δ. μαγεργεϊό (1:χώρος αποθήκευσης μαγειρικών σκευών, 2:παρασιτιά)

Εικ.47. Τυπικό πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο.
1. Καμινάδα, 2. Αποθήκη, 3. Σοφάς για τον ύπνο

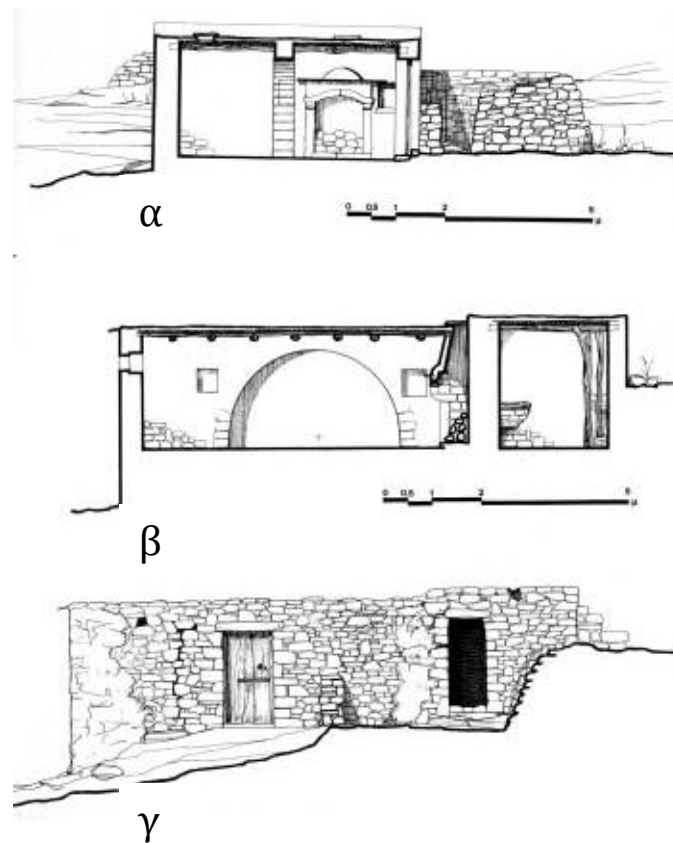
Χαρακτηριστική στα μονοκάμαρα σπίτια ήταν και η έλλειψη του **στάβλου** ως οργανικού τμήματος της οικίας. Οι κάτοικοι έχτιζαν μικρά καταλύματα για τον σταβλισμό των ζώων, τα οποία βρισκόταν είτε δίπλα στο σπίτι, όπου συνήθως μεσολαβούσε ελεύθερος χώρος μεταξύ αυτών και της κατοικίας είτε εκτός οικοπέδου, σε κάποια άλλη θέση του οικισμού.⁵² Για παράδειγμα, η οικία του Κακουδοδημήτρη στο Νοφαλιά Μεραμπέλου περιλάμβανε το κυρίως σπίτι και ακριβώς δίπλα σε αυτό το αχίρι⁵³.

Εικ.48. Οικία του Κακουδοδημήτρη, στο Νοφαλιά.1. Πόρτεγο, 2. Κάμερα(αχειρώνας), 3. Αχίρι, 4. Υπάθρια μάντρα
α. τομή Β-Β', β. τομή Α-Α', γ. πρόσοψη

⁵²Αρακαδάκη Μαρία, «Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης», ΚΠΕ Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη, 2006, σελ.42

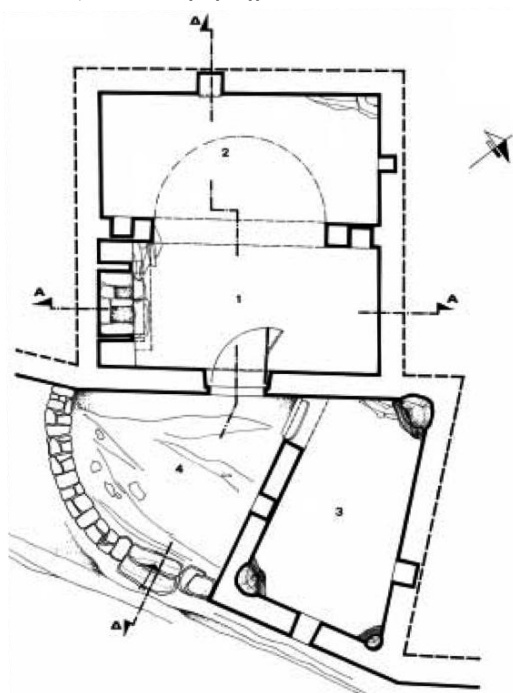
⁵³ Αχίρι: ο στάβλος. Από το τουρκ. ahir = στάβλος.

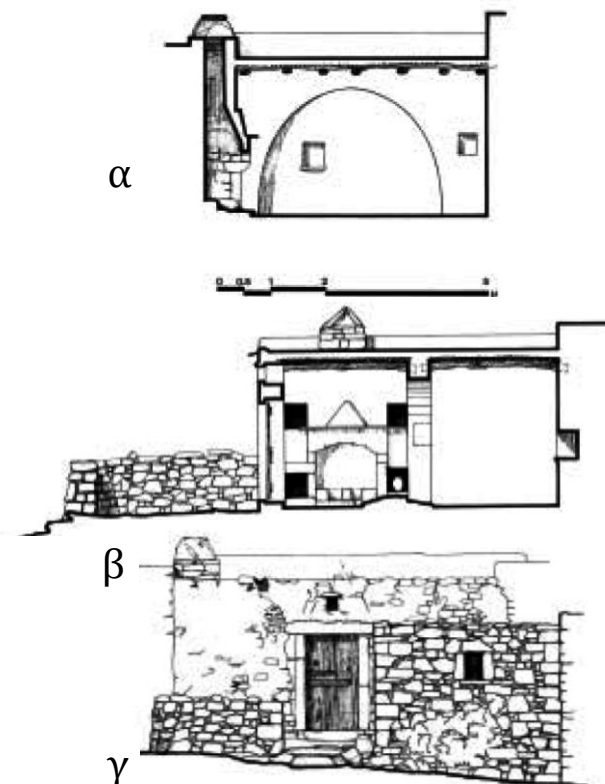
Μέσα στο αχίρι κατασκευάζονταν οι ματζαδούρες⁵⁴, οι οποίες παρουσίαζαν ενδιαφέρουσες μορφολογικές παραλλαγές(εικ.50). Ήταν συνήθως επιτοιχίες, είτε γωνιακές, είτε χωνευτές σε άλλα σημεία των πλευρικών τοίχων. Σε περίπτωση που δεν υπήρχε στη αυλή κούμος για τις όρνιθες, αυτές γεννούσαν τα αυγά τους στις ματζαδούρες. Συνήθως κοντά στις

⁵⁴ Ματζαδούρες: τα παχινιά για το τάϊσμα των ζώων

ματζαδούρες απαντούν και οι δεματαρές, οι οποίες ήταν επιμήκεις πλακοειδείς πέτρες πακτωμένες στην τοιχοποιία, με μια τρύπα ανοιγμένη στο ελεύθερο άκρο τους.⁵⁵ Η διάμετρος της τρύπας ήταν τέτοια ώστε να στερεώνεται άνετα το σχοινί, με το οποίο έδεναν το ζώο. Εκτός όμως από την κύρια λειτουργία που είχε το αχίρι ως χώρος διαμονής των ζώων, σε πολλές περιπτώσεις αυτό χρησίμευε και ως αποχωρητήριο των εκεί κατοίκων.

Εικ.49. Οικία του Καρμαλίγκο, στο Νοφαλιά. 1. Πόρτεγο, 2. Κάμερα, 3. Αχίρι, 4. Αυλή
α. τομή Α-Α, β. τομή Δ-Δ, γ. πρόσοψη

Εικ.50. Γωνιακή ματζαδούρα στο αχίρι του Καρμαλίγκο.

Εικ.51. Δεματαρά

⁵⁵Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.72

Το μοναδικό άνοιγμα στις μονοκάμαρες κατοικίες ήταν η πόρτα κι ένα ή δύο το πολύ μικρά παράθυρα στην πρόσοψη και στους σοφάδες. Ο τοίχος που βρισκόταν απέναντι από την είσοδο ήταν πάντα τυφλός, χωρίς κανένα άνοιγμα, και η αναλογία φωτιστικής επιφάνειας προς την επιφάνεια της κάτοψης στα ορεινά σπίτια ήταν περίπου 4%.⁵⁶

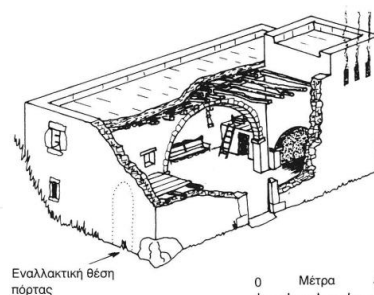
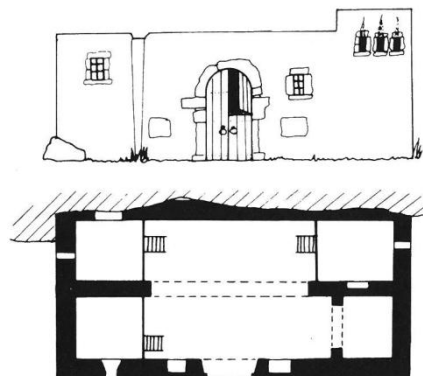

Εικ.52. Το τζάκι και ο εξοπλισμός της κουζίνας της μονοκάμαρης κατοικίας.

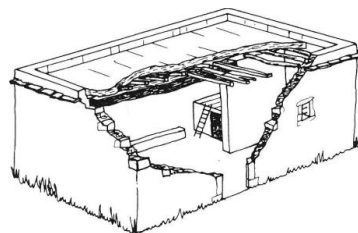
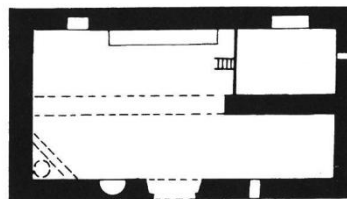
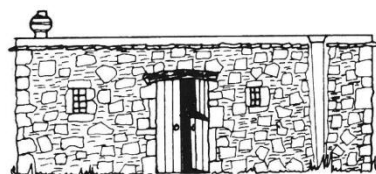

Εικ.53. Εσωτερικό καμαρόσπιτου. Κάτω από το σοφά είναι το πατητήρι.

⁵⁶ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.56

Εικ.54. Τύπος καμαρόσπιτου.

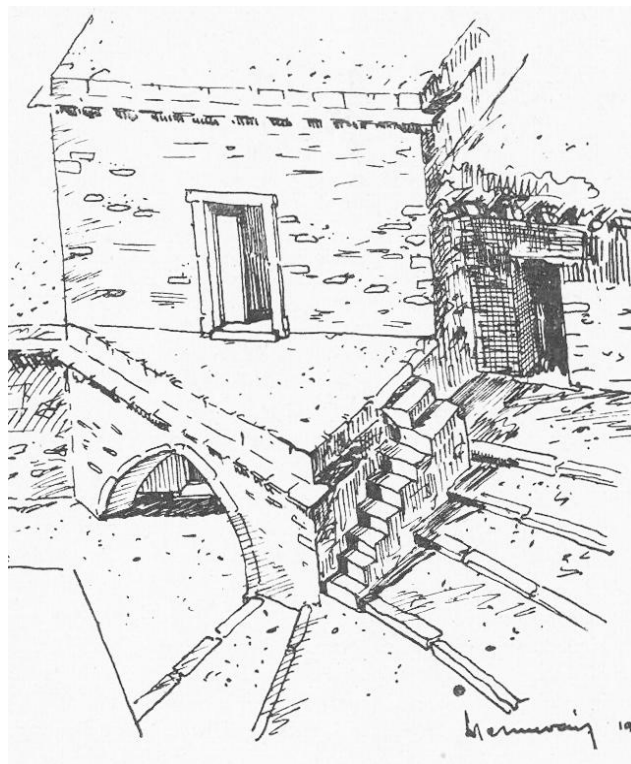
Εικ.55. Τύπος προκαμαρόσπιτου.

«Η λευθεριά δεν είναι τι καινούργιο για την Κρήτη,
Με τα Λευκά Όρη φύτερωσε κει, και με τον Ψηλορείτη.
Είναι δενδρί αγαπητό, στ' αγέρωχα παιδιά της,
Και το φυλάξαν μ' άρματα, ακοίμητα κοντά της.»

Γ. Πλευρής,
‘Η Ελευθερία της Κρήτης’

Γ. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στην κρητική κατοικία, κατά τις ειρηνικές περιόδους.

Με την πάροδο του χρόνου, και μέσα στην αυξανόμενη ανάγκη των πιο ειρηνικών περιόδων για μεγαλύτερη άνεση στο εσωτερικό της κατοικίας, τα σπίτια άρχισαν σταδιακά να μεταφέρουν τις λειτουργίες τους προς τα έξω.⁵⁷ Οι ανάγκες διαβίωσης των κατοίκων, σταύλισης των ζώων και αποθήκευσης της σοδειάς, επέβαλλαν την ύπαρξη περισσότερων χώρων μέσα στο σπίτι. Οι ανάγκες αυτές εξασφαλιζόταν με την ύπαρξη τόσο διαχωριστικών τοίχων, όσο και μικρών παταριών, για την πιο άνετη χρήση του κάθε επί μέρους χώρου. Το απλό μονόσπιτο, παρ' όλη τη λειτουργικότητά του, δεν επαρκεί και γι' αυτό το λόγο τα μονοκάμαρα σπίτια γίνονται δικάμαρα ή και πολυκάμαρα, και αργότερα διώροφα, καθώς οι λειτουργίες της κατοικίας και οι δραστηριότητες της οικογένειας έπρεπε να διαχωριστούν μεταξύ τους. Συνεπώς, το μονόχωρο σπίτι αποκτούσε την ομοιογενή διάρθρωση ενός ολοκληρωμένου σπιτιού, με όλα του τα χρήσιμα, χωρίς κάτι το ανώφελο.⁵⁸

Εικ. 56. Διώροφη χωρική κατοικία στο Λασιθί

⁵⁷Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ.316

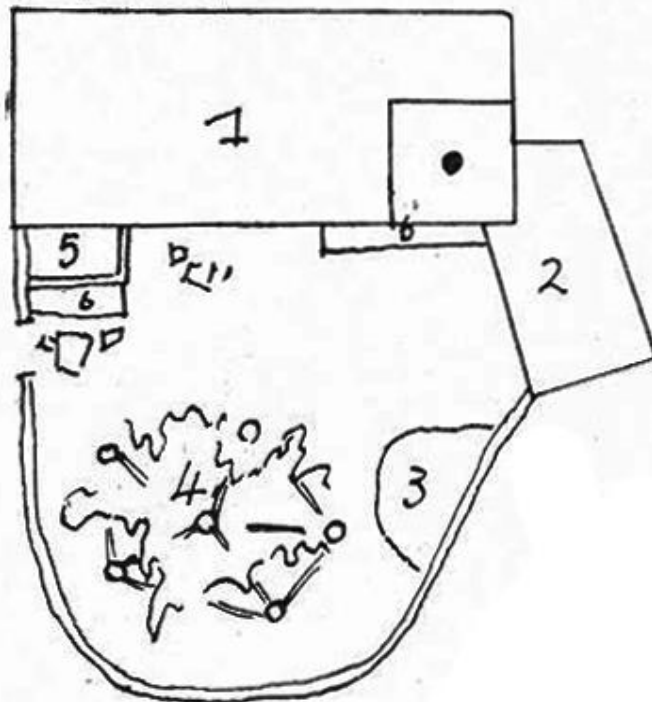
⁵⁸Πάνος-Νικολής Τζελέπης, «Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1977, σελ.11

Γ.1. Η οινοπαραγωγή στα δικάμαρα, πολυκάμαρα και διώροφα σπίτια.

Στα δικάμαρα σπίτια⁵⁹ ή και πολυκάμαρα σπίτια, οι λειτουργίες αρχίζουν σταδιακά να μεταφέρονται προς τα έξω. Το πατητήρι εκτοπιζόταν συχνότερα στα μικρά φουρνόσπιτα, που αναγκαστικά άφηναν το ντοχειό έξω στην αυλή, βρισκόταν δε στον έναν από τους 2 στενούς τοίχους και σκεπαζόταν με σανίδες που δημιουργούσαν το πατάρι.⁶⁰ Το μη ορατό τμήμα της δεξαμενής του πατητηριού κάτω από τις σανίδες αξιοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος. Όπως παρατηρούμε και στην οικία του οικισμού Σελιά⁶¹, το πατητήρι δεν βρίσκεται στον βασικό κτηριακό κορμό, αλλά ανήκει σε μία ενιαία μονόχωρη κατασκευή, η οποία περιβάλλει την κύρια κατοικία(εικ.58).

Επιπλέον, ένδειξη αμπελοκαλλιέργειας προσέφεραν και οι **κρεβατίνες**, οι οποίες βρισκόταν με αυθορμητισμό καταμεσής στην αυλή. Η κληματαριά δημιουργούσε έναν υποτυπώδη ημιυπαίθριο χώρο, που πρόσφερε σκιά και δροσιά στους κατοίκους, κατά τους θερινούς

μήνες, και κάτω από αυτήν υπήρχαν πετρόχτιστες πεζούλες που χρησίμευαν σαν κάθισμα(εικ.57).

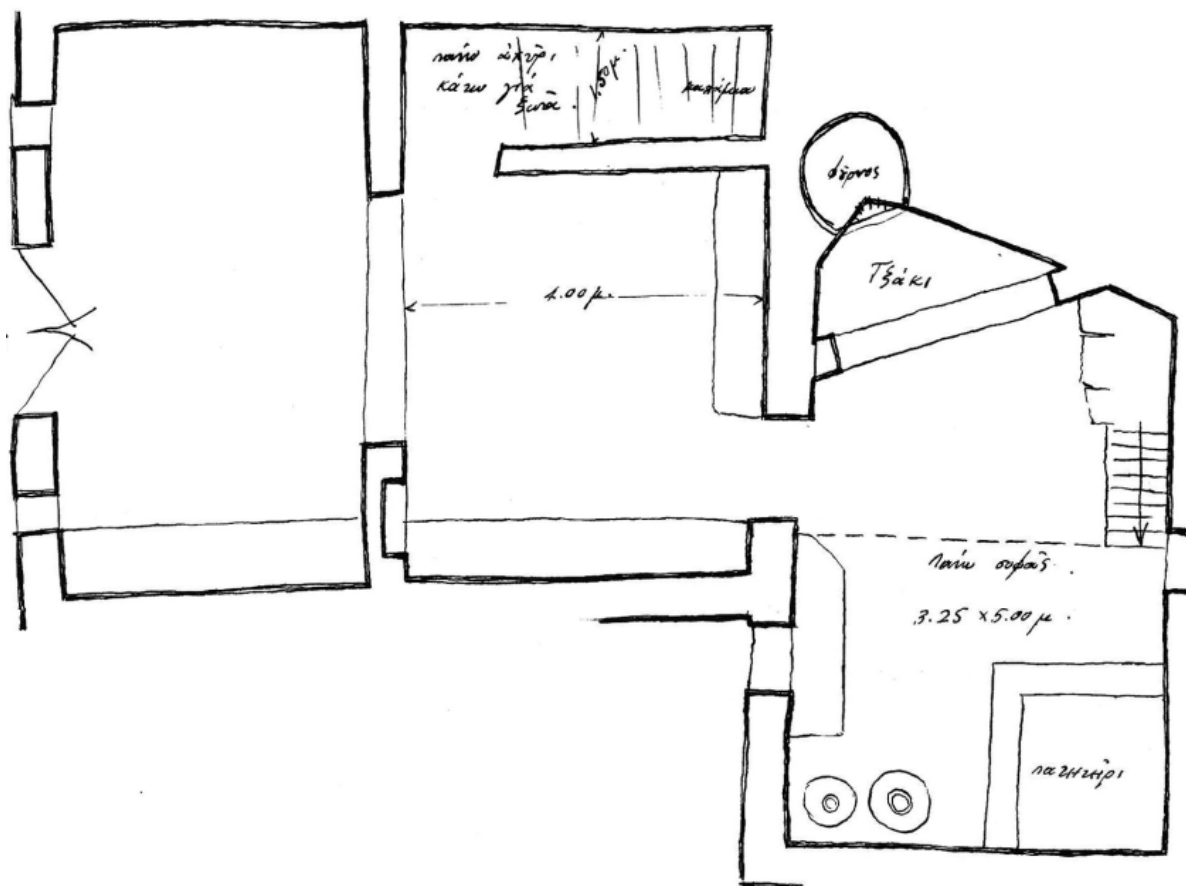

Εικ.57. Η δικάμαρη οικία του Μανουσέλη στα Σφακιά.
1.σπίτι, 2.αχίρι, 3.κούμος, 4.κληματαριά,
5.πατητήρι(προσθήκη), 6.πεζούλες

⁵⁹ Στο καμαρόσπιτο προστέθηκε άλλη μια καμάρα κατά μήκος ή κατά πλάτος, δημιουργώντας τα δικάμαρα σπίτια, τα οποία απέκτησαν μεγαλύτερο ύψος.

⁶⁰ Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ.316

⁶¹ Οικισμός στην επαρχία του Αγίου Βασιλείου, στο νομό Ρεθύμνης.

Εικ.58. Κατοικία στα Σελιά. Το πατητήρι βρίσκεται στο μαγεργεϊό.

Στις **διώροφες κατοικίες**, όπου οι λειτουργίες δεν διαχωρίζονταν πλέον μόνο μέσω των διαχωριστικών τοίχων αλλά και μέσω του οντά, το **πατητήρι** καθώς και το κελάρι βρισκόταν στο ισόγειο(εικ.60). Σε περιοχές όμως γύρω από τα αστικά κέντρα, όπως για παράδειγμα στις Αρχάνες, στα Πεζά, στο Χουδέτσι,⁶² προέκυψε η ανάγκη μετατροπής του ισογείου σε άνετο χώρο υποδοχής και επίδειξης της οικονομικής ισχύος⁶³ κι έτσι το πατητήρι εκτοπίζεται σε κάποια γωνία της αυλής. Όπου υπήρχε δυνατότητα επιλογής της θέσης, επιλεγόταν πάντα ο βόρειος προσανατολισμός, για περισσότερη δροσιά. Το πατητήρι αποκτά δικό του κεραμοσκεπές ή λαμαρινοσκεπές στέγαστρο, στηριζόμενο σε ξύλινους στύλους, πακτωμένους είτε απ' ευθείας στις πλάκες των τοιχίων, είτε σε κτιστούς πάνω σε αυτά πεσσούς⁶⁴. Από τις δοκούς της στέγης ή από δοκούς στερεωμένους στα τοιχία του ληνού, κρέμονταν σχοινιά ή αλυσίδες με κρίκους απ' όπου στηρίζονταν οι ληνοβάτες κατά τη διάρκεια του πατήματος(εικ.59). Στους τοίχους πάνω από το πατητήρι υπάρχουν συχνά τυφλές θυρίδες για το λαήνι με το νερό, τον τσούκο με το κρασί και το ψωμοτύρι των λη-

νοπατητών⁶⁵. Τέλος, η ύπαρξη της **κληματαριάς** στην αυλή, υποδηλώνει για ακόμη μία φορά, την ενασχόληση των κατοίκων με την παραγωγή κρασιού.

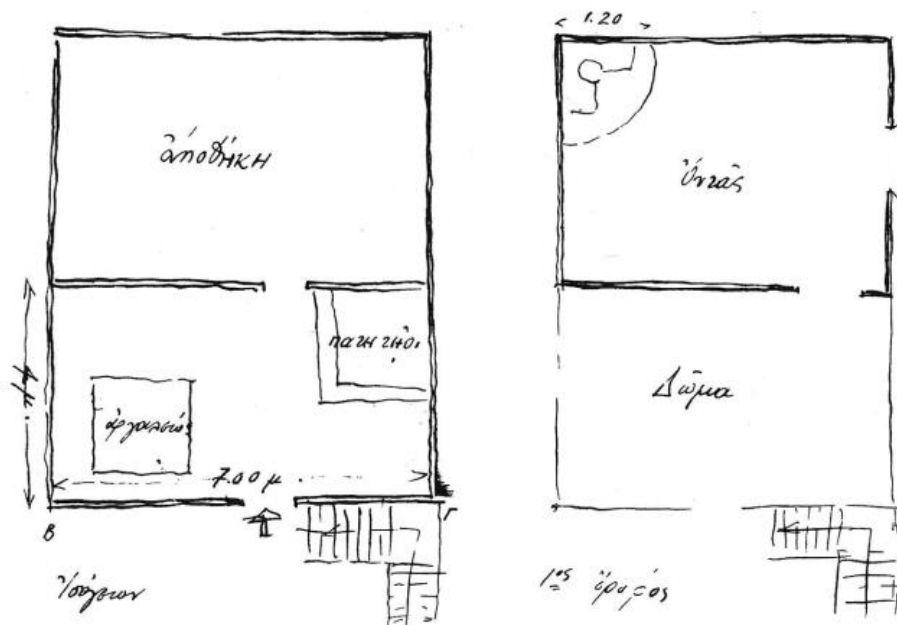
Εικ.59. Το πατητήρι στο Χρ. Ρασιδάκη στα Πεζά, με θυρίδα πίσω και δοκούς στήριξης των ληνοβατών.

⁶² Χωριά της ευρύτερης περιοχής του Ηρακλείου.

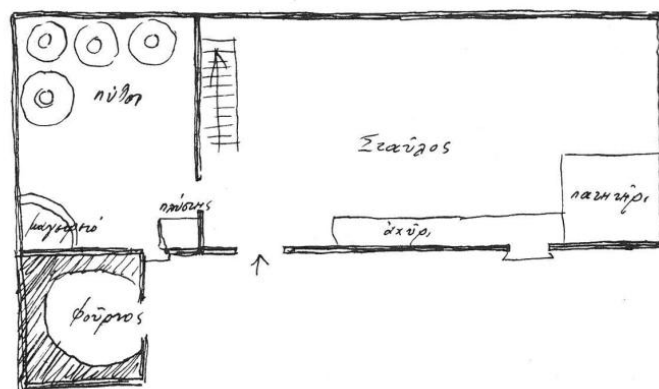
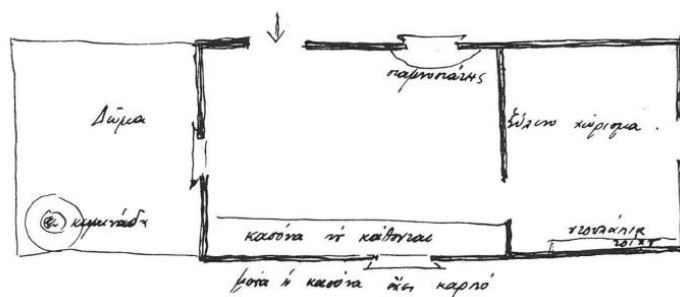
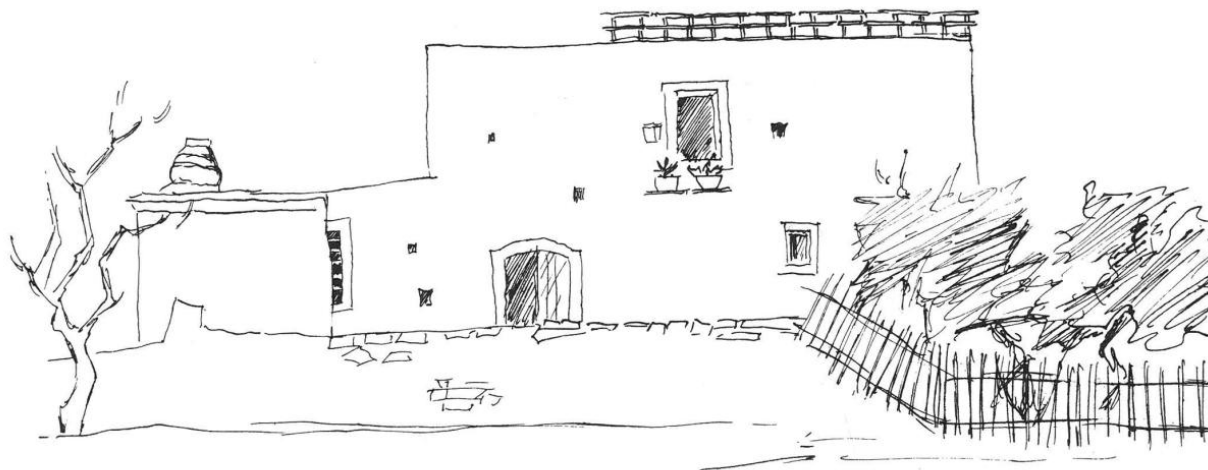
⁶³ Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ.317

⁶⁴ Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ.317

⁶⁵ Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ.317

Εικ.60. Διώροφη κατοικία στην επαρχία Μυλοποτάμου στον οικισμό Ανώγεια.

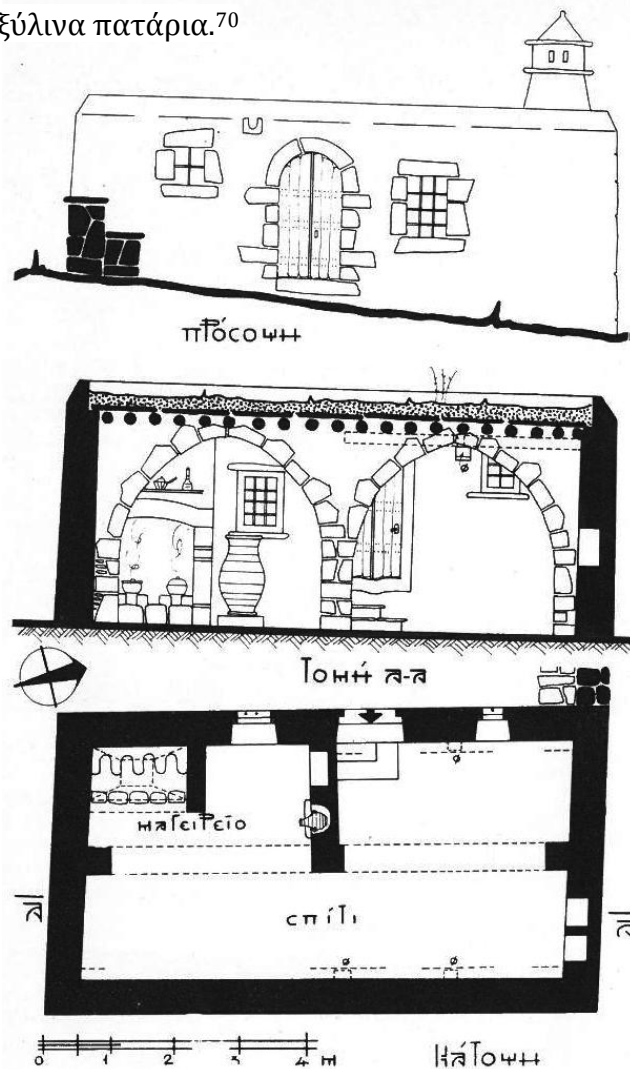

Εικ.61. Διώροφη κατοικία στην επαρχία Καινουρίου, στον οικισμό Κουσέ Ηρακλείου. Το πατητήρι βρίσκεται στο ισόγειο, μαζί με το αχίρι, το μαγεργειό και την αποθήκη.

Γ.2. Η οικιακή παραγωγή στα δικάμαρα, πολυκάμαρα και διώροφα σπίτια.

Στα **δικάμαρα σπίτια**, ο βασικός κτηριακός κορμός άρχισε να περιβάλλεται από προσκτίσματα, με τρόπο που καθόριζε κάθε φορά η γεωμορφολογία του διαθέσιμου χώρου⁶⁶ και επιπλέον το **μαγεργειό** άρχισε σταδιακά να διαχωρίζεται από το υπόλοιπο σπίτι. Όπως παρατηρούμε στην δικάμαρη οικία της Κατερίνας Μπαζιάκη στα Αφράτα⁶⁷, ο πεσσός δέθηκε με τον απέναντι μακρύ τοίχο κι έτσι δημιουργήθηκαν δύο γωνιασμένες κόγχες στην κάτοψη στις οποίες βρίσκεται το **τζάκι** και η είσοδος(εικ.62).⁶⁸ Εξελικτικά, πλάι στα **φουρνόσπιτα** δημιουργήθηκαν τα **παράσπιτα** και η συνεχώς αυξανόμενη αναζήτηση άνεσης ώθησε αυτά τα δύο να συγχωνευθούν σε μια ενιαία μονόχωρη κατασκευή, το **μαγεργειό**. Έτσι λοιπόν, στην οικία του Μιχάλη Ψαρουδάκη στον Καρέ Ασκύφου⁶⁹, οι λειτουργίες του μαγεργειού δεν βρίσκονται πλέον στον κύριο όγκο αλλά στο φουρνόσπιτο, το οποίο απλώνεται μαζί με το στεγαστό μπροστά από το γνώριμο πυρήνα(εικ.63). Το σπίτι αυτό τεττώθηκε, απλώθηκε, μάκρυνε, έστησε δύο μεγάλα ίσα τόξα, τα οποία εξέχουν πολύ από

τους τοίχους και σφηνώνουν ανάμεσά τους τα ξύλινα πατάρια.⁷⁰

Εικ.62. Η δικάμαρη οικία της Κ. Μπαζιάκη στα Αφράτα.

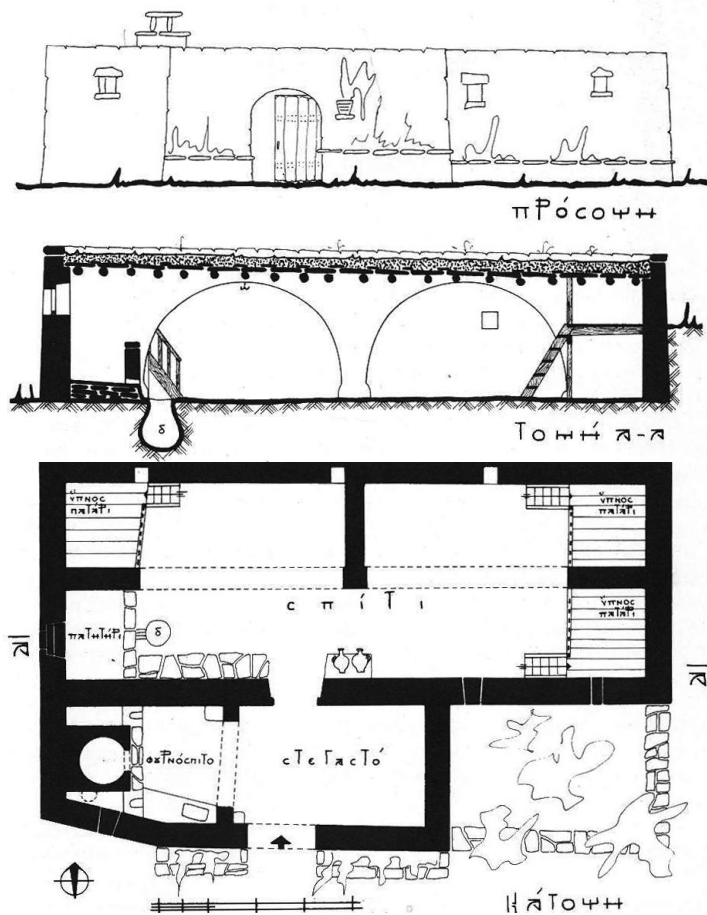
⁶⁶ Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π. σελ.316

⁶⁷ Χανιώτικο χωριό στον Κίσσαμο

⁶⁸ Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.188

⁶⁹ Χανιώτικο χωριό στα Σφακιά

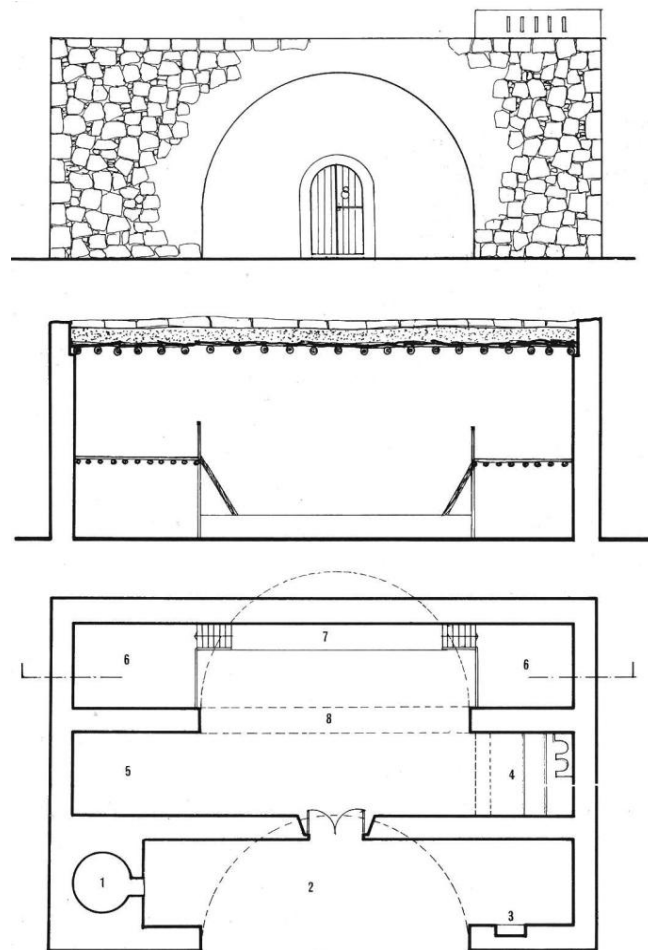
⁷⁰ Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.188

Εικ.63. Η δικάμαρη οικία του Μιχ. Ψαρουδάκη στον Καρέ Ασκήφου.

Εικ.64. Εσωτερικό δικάμαρου σπιτιού.

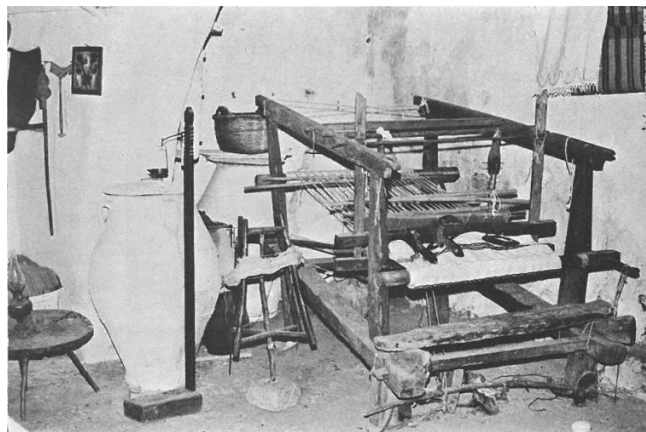

Εικ.65. Κατοικία του Γ. Ξυρουχάκη στα Χαρακάκια Ηρακλείου. Τυπικό καμαρόσπιτο με σκεπαστή αυλή και εξωτερική καμάρα. 1.φούρνος, 2.καμάρα, 3.λαϊνοστάτης, 4.καμινάδα, 5.αποθήκη, 6.σοφάς, 7.πεζούλα, 8.σάλα

Στα **πολυκάμαρα σπίτια**, οι λειτουργίες διαχωρίστηκαν ακόμα περισσότερο από το κυρίως σπίτι. Η **κουζίνα**, οι **αποθήκες**, τα **κελάρια** και το **αχίρι** έγιναν ανεξάρτητα δωμάτια στην αυλή, σε παράθεση κατά μήκος του κύριου άξονα του σπιτιού ή σε σχήμα Γ ή Π. Η αυλή ήταν πλέον ο χώρος όπου κινούνταν περισσότερο η οικογένεια και εξυπηρετούσε κάποιες από τις ανάγκες της, όπως το πλύσιμο, το μαγείρεμα και το άρμεγμα.

Συγκεκριμένα, η αυλή εξυπηρετούσε το πόρτεγο⁷¹, το οποίο ήταν ο κυριότερος χώρος, με πλάτος 5-6 μέτρα και μήκος 10-12 μέτρα. Θα λέγαμε ότι ήταν το σημερινό σαλόνι καθώς και χώρος διημέρευσης. Εκεί βρισκόταν και το **αργαστήριο**, το οποίο καταλάμβανε αρκετό χώρο κοντά στο παράθυρο ώστε να έχει αρκετό φωτισμό για την ύφανση. Σε κάποια γωνία έπαιρνε θέση και ο χερόμυλος, που συνήθως ήταν πέτρινος και σκαλιστός, και αποτελούσε ένα πολύ χρήσιμο και απαραίτητο εργαλείο για κάθε νοικοκυρά, καθώς σε αυτό άλεθαν το στάρι (με τις βαριές πώρινες μυλόπετρες που περιστρέφονταν με ξύλινη λαβή) για να κάνουν το πλιγούρι και το τραχανά, αλλά και τα μαναρόλια για να φτιάξουν φάβα.

Επίσης, με το χερόμυλο έκοβαν και το χοντρό αλάτι.

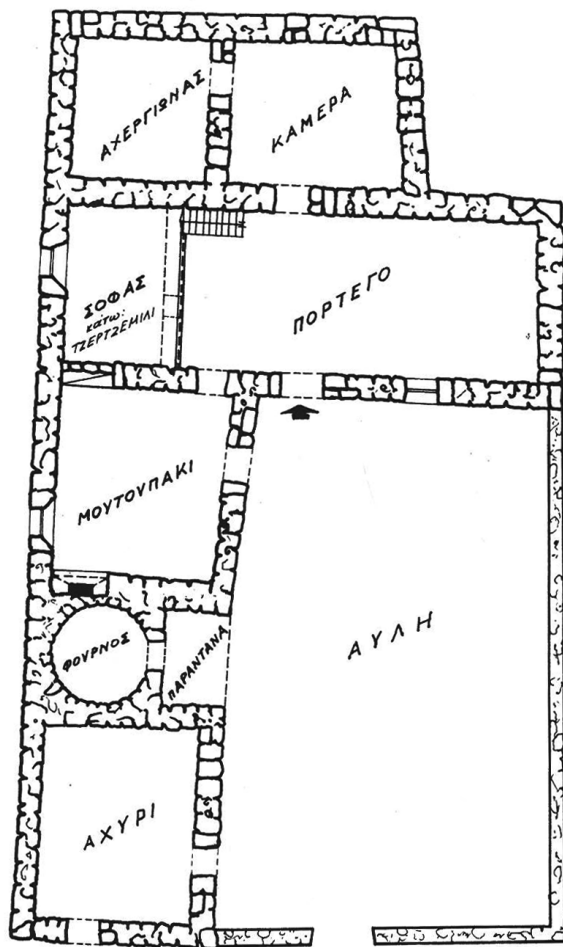

Εικ.66. Το αργαστήριο, με τα ξύλα, τα σχοινιά και τις κλωστές.

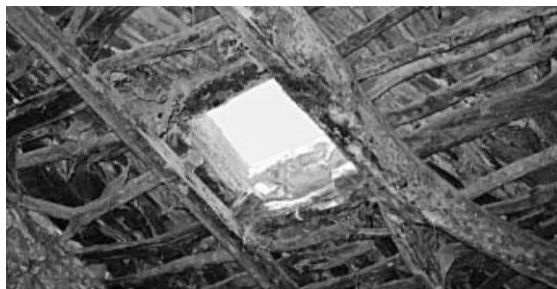

Εικ.67. Ανάγλυφος χερόμυλος

⁷¹ Ο όρος αυτός ανάγεται στη Βενετοκρατία και σημαίνει το κύριο δωμάτιο, το χώρο υποδοχής, μεταγενέστερα το καθημερινό και το μαγειρείο.

Εικ.68. Διάταξη χώρων του λαϊκού σπιτιού, στο χωριό Μάρθα Ηρακλείου.

Εικ.69. Αχερότρυπα στον αχεργιώνα οικίας στο Νοφαλιά.

Από το πόρτεγο έμπαινε κανείς στο **τζερτζεμίλι**, που ήταν ο σκοτεινός χώρος κάτω από το σοφά. Χρησίμευε σαν αποθηκευτικός χώρος και βρισκόταν ένα με δύο σκαλοπάτια χαμηλότερα από το δάπεδο του υπόλοιπου σπιτιού. Εκεί υπήρχαν τα κρασοβάρελα, το λαδοπίθαρο, το πιθάρι με το στάρι, το κριθάρι και τα άλλα δημητριακά, η τζάρα ή η νταρμιτζάνα με το ρακί. Όταν οι διαστάσεις αυτού του χώρου ήταν περιορισμένες, τότε προέβλεπαν και δεύτερη αποθήκη, την **κάμερα**. Η είσοδος στην κάμερα γινόταν πάλι μέσα από το πόρτεγο. Η κάμερα ήταν σκοτεινός χώρος χωρίς παράθυρα και είχε αμυδρό φωτισμό από την οροφή. Εκεί, εναπόθεταν τις πατάτες, τις κόφες για τα σταφύλια και κρεμούσαν στους τοίχους τις κρεμμυδοπλεχτές, τα θρινάκια⁷², τα ντεμπλιά⁷³ και τα ντιχάλια⁷⁴.

Μέσα από την κάμερα βρισκόταν ο **αχεργιώνας**, στον οποίο αποθήκευαν τα άχυρα. Ο αχεργιώνας ήταν τελείως τυφλός, με ένα μόνο τετράγωνο άνοιγμα στην οροφή, την αχερότρυπα(εικ.69), από την οποία έριχναν τα άχυρα. Μετά το γέμισμα του αχεργιώνα, έκλειναν την αχερότρυπα με μια πλατιά πέτρα ή κερα-

⁷² Θρινάκια: απαραίτητα ξύλινα σύνεργα για το λίκνισμα

⁷³ Ντεμπλιά: βέργες για το ράβδισμα στις ελιές

⁷⁴ Ντιχάλια: ξύλινα εργαλεία απαραίτητα για το αλώνισμα

μικό. Το **αχίρι**, όπου σταυλίζονταν τα μεγάλα οζά, βρισκόταν δίπλα στο σπίτι, συχνά σε διάταξη Γ με αυτό.

Λόγω της αυξανόμενης ανάγκης για μεγαλύτερη άνεση στο εσωτερικό του σπιτιού, καθιερώθηκε και το **μουτουπάκι**, το οποίο ήταν η σημερινή κουζίνα, ενταγμένη στις λειτουργικές ανάγκες της εποχής.⁷⁵ Δεσπόζουσα θέση στο μουτουπάκι είχε η παρασιά όπου στο πυρομάχι μαγείρευε η νοικοκυρά. Δίπλα στην παρασιά βρισκόταν ένας μικρός φούρνος ο οποίος μοιραζόταν τον ανηφορά με την παρασιά. Στα περισσότερα σπίτια, το τζάκι στο μουτουπάκι ήταν το μοναδικό τζάκι στο σπίτι, ενώ σε κάποια άλλα υπήρχε και δεύτερο, σε κάποια γωνία ή στο μέσο του τοίχου, στο πόρτεγο. Ο διάκοσμος και τα έπιπλα όπως το τραπέζι, ο σοφράς, δηλαδή ένα μικρό, στρογγυλό και χαμηλό τραπέζι με δύο πλατιά πόδια, οι καθέγλες, τα κουτσούρια με τα στρωσίδια τους για καθίσματα, η πιατοθήκη και η κουταλοθήκη, οργάνωναν το χώρο. Σε μια πλευρά στο μουτουπάκι, προέβλεπαν εντοιχισμένο ντουλάπι, το οποίο χρησίμευε για τη φύλαξη φαγητού και την τοποθέτηση πήλινων δοχείων με τσίπα⁷⁶, προζύμι κλπ. Σε άλλη πλευρά

του δωματίου και συνήθως κοντά στην πόρτα, βρισκόταν ο σταμνοστάτης, δηλαδή η θέση για τα σταμινιά και τα λαήνια. Στην οροφή υπήρχαν τα κατσούνια⁷⁷ που χρησίμευαν για να κρεμούν τα καλάθια, καθώς και η καλαμωτή⁷⁸ με τα φρέσκα τυριά για να στεγνώσουν και να ξεραθούν. Τέλος, ο φωτισμός του χώρου γινόταν με τον λίκνο, το γνωστό λιχνάρι, που κρένονταν σε ένα απλό ξύλινο φορητό έπιπλο, τον καντηλιέρη.⁷⁹ Σε προέκταση του φούρνου προς την όψη του, έφτιαχναν και τη λεγόμενη **παραντάνα**, η οποία ήταν ένας στεγασμένος χώρος στον οποίο γινόταν η προεργασία στο άναμμα του φούρνου.⁸⁰

Εικ.70. Τα απαραίτητα σκεύη του κρητικού νοικοκυριού.

⁷⁵ Μαριάνθη Μελισουργάκη - Αρφάρα, «Το αγροτικό κρητικό σπίτι: χωριού Μάρθας Ηρακλείου», εκδόσεις Κάμειρος, Αθήνα, 1986, σελ.54

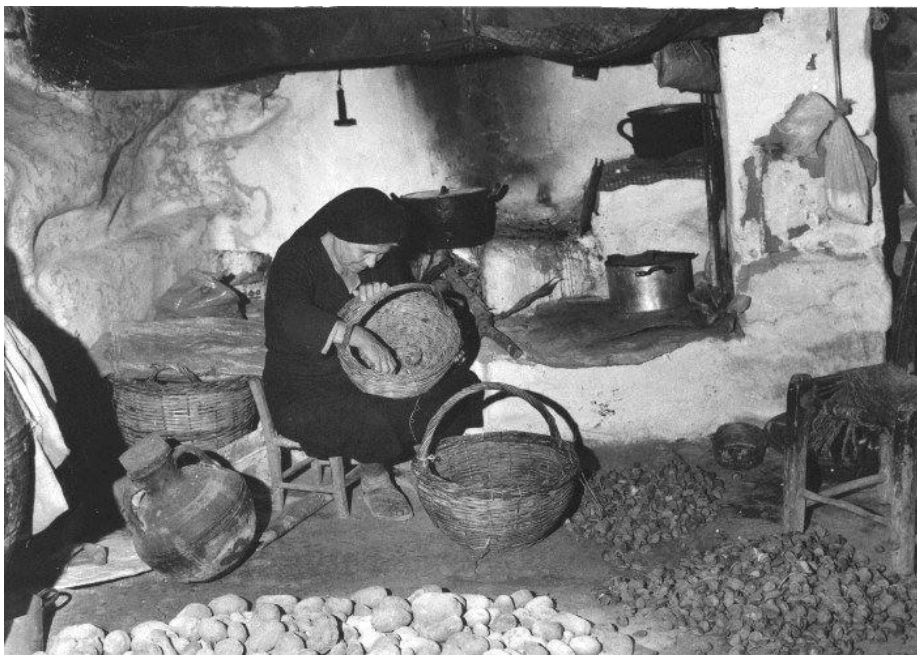
⁷⁶ Τσίπα: το γνωστό καϊμάκι

⁷⁷ Κατσούνια: ξύλινες βέργες

⁷⁸ Καλαμωτή: επιφάνεια φτιαγμένη με καλάμια

⁷⁹ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1985, σελ.62

⁸⁰ Μαριάνθη Μελισουργάκη - Αρφάρα, ό.π., σελ.63

Εικ.71. Το μπουτουνάκι με το σταμνί, τα κοφίνια, τις πατάτες, το πυρομάχι, τα καρύδια και το λίχνο.

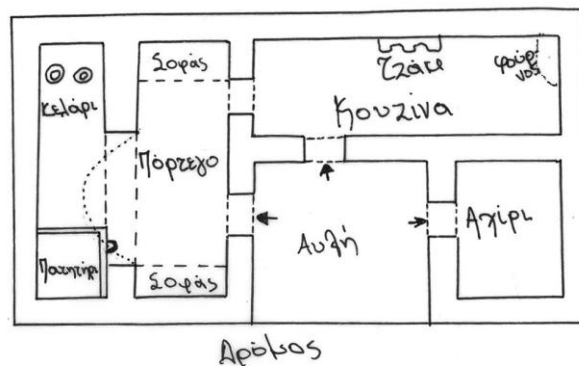

Εικ.72. Τα οικιακά σκεύη, οι καθέγλες, τα ντεμπλιά, ο χερόμυλος, τα κοφίνια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα παραδοσιακής οικίας με πολλούς χώρους(αλλά μία καμάρα) και αυλή, αποτελεί η οικία της Μ. Βιδάκη, η οποία βρίσκεται στο δημοτικό διαμέρισμα Πολυθέα, στο Καστέλλι Πεδιάδος(νομός Ηρακλείου). Πρόκειται για μία οικία η οποία ανεγέρθηκε πριν από 160 χρόνια περίπου. Ο κτιριακός όγκος έχει σχήμα Π ενώ στη μέση βρίσκεται η αυλή. Οι κάτοικοι είχαν πρόσβαση μέσω της αυλής στο πόρτεγο, στην κουζίνα και στο αχίρι. Το πατητήρι δε μαζί με το κελάρι βρισκόταν δίπλα στο πόρτεγο. Η συλλογή των παρακάτω φωτογραφιών βασίζεται σε έρευνα πεδίου.

Εικ.73. Η όψη της οικίας από το δρόμο.

Εικ.74.

Κάτοχη Οικίας Μ. Βιδάκη

Εικ.75. Η είσοδος στο αχίρι. Αριστερά η είσοδος στην κουζίνα.

Εικ.76. Η είσοδος στο πόρτεγο.

Εικ.77. Ο πετρόχτιστος φούρνος.

Εικ.79. Το πατητήρι και η καμάρα.

Εικ.80. Τα δοκάρια από κορμούς δέντρου.

Εικ.78. Η είσοδος από την κουζίνα στο πόρτεγο.
Δεξιά το τζάκι.

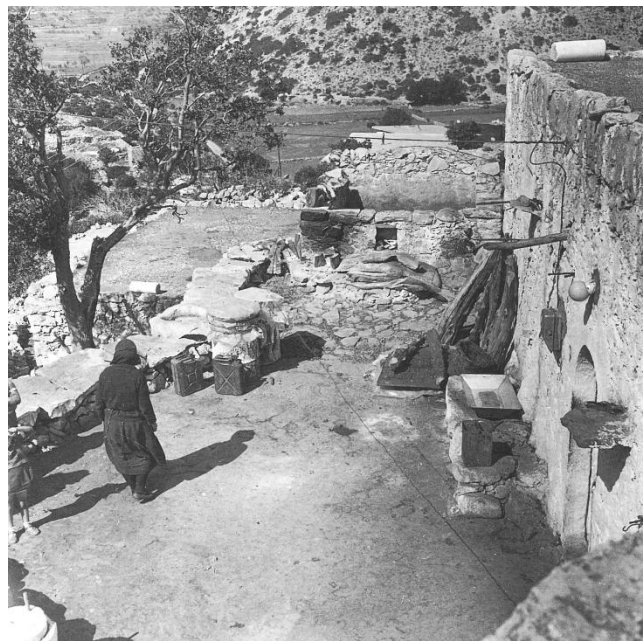

Εικ.81. Η είσοδος από το πόρτεγο στην κουζίνα.

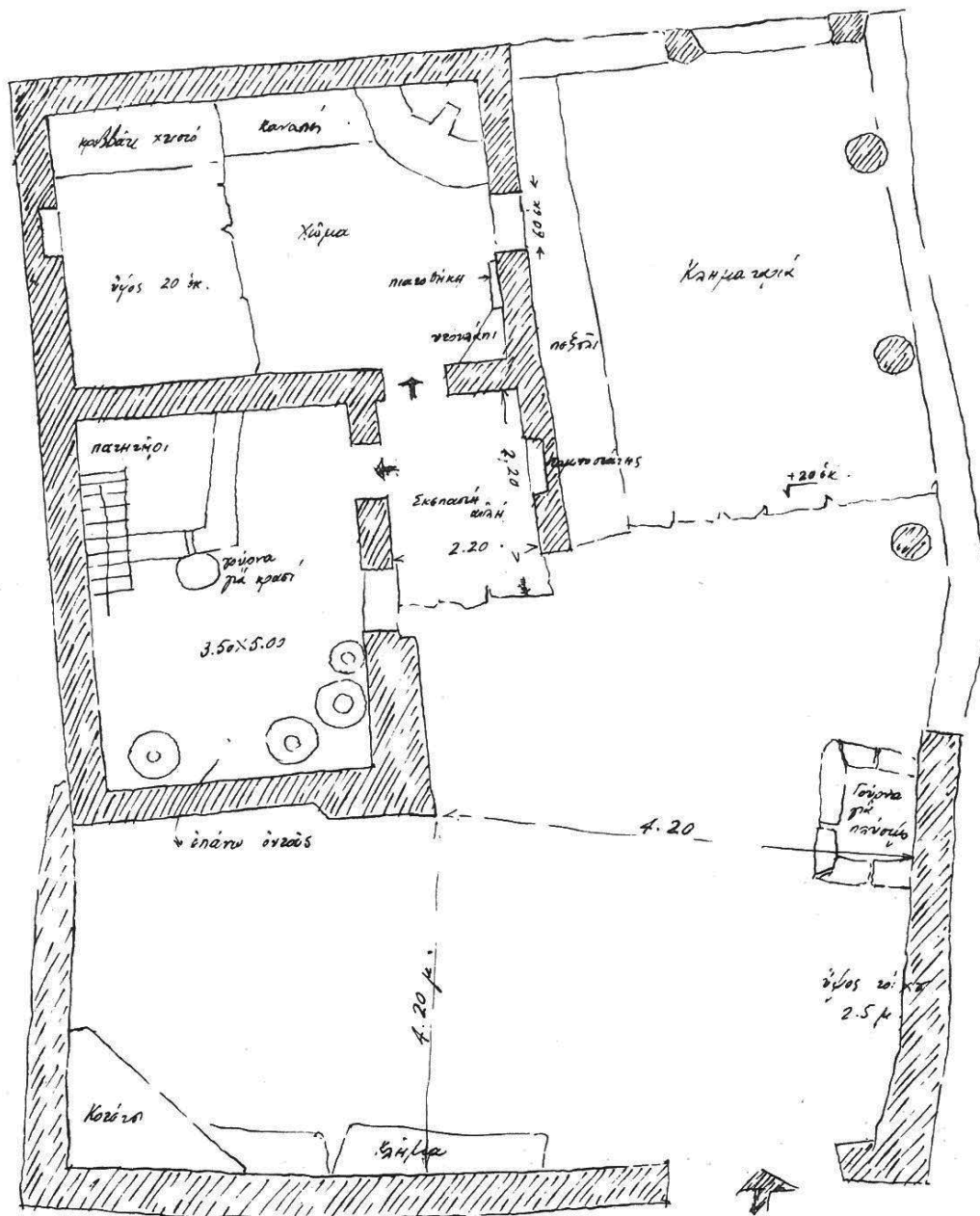
Στις **διώροφες κατοικίες**, το ισόγειο στέγαζε σε ενιαίο χώρο το **πόρτεγο**, το **μαγεργειό**, το **αχίρι**, τον **αχεργιών**α και την αποθήκη, ενώ στον όροφο βρισκόταν ο οντάς- υπνοδωμάτιο. Σε άλλες βέβαια περιπτώσεις, στο κατώγι βρισκόταν η αποθήκη και το αχίρι, ενώ το ανώγι στέγαζε την κουζίνα, το πόρτεγο και το υπνοδωμάτιο. Ο όροφος καταλάμβανε είτε ολόκληρο το χώρο που καταλάμβανε το ισόγειο είτε ένα τμήμα του. Στη δεύτερη περίπτωση το υπόλοιπο δώμα γίνονταν η βεράντα του οντά και χρησίμευε για να απλώνει η οικογένεια τα σύκα και τις σταφίδες στον ήλιο ώστε να στεγνώσουν.

Στις περιοχές όμως γύρω από τα αστικά κέντρα, όπως προαναφέρθηκε, η ανάγκη επίδειξης της οικονομικής ισχύος της οικογένειας ήταν αρκετά μεγάλη. Γι' αυτό το λόγο, η κουζίνα, οι αποθήκες, το αχίρι και ο αχεργιώνας έγιναν ανεξάρτητα από το κυρίως σπίτι-πόρτεγο δωμάτια, στα οποία οι κάτοικοι είχαν πρόσβαση, μέσω της πλακόστρωτης αυλής. Η αυλή κλεινόταν συνήθως με ψηλούς μαντρότοιχους και τονισμένη τοξωτή εξώθυρα. Εκεί βρίσκονταν η **γούρνα** για τα ζώα, ο **φούρνος**, η πέργολα για την **κληματαριά** και οι πεζούλες. Στην αυλή οι άνθρωποι έσκαβαν πολλές φορές ένα μικρό πηγάδι, το **σαρνίτσι**, το οποίο έχτιζαν και στεγανοποιούσαν. Εκεί

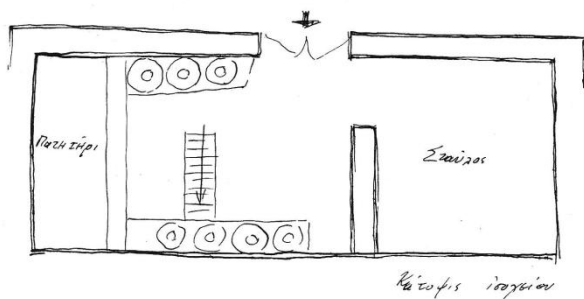
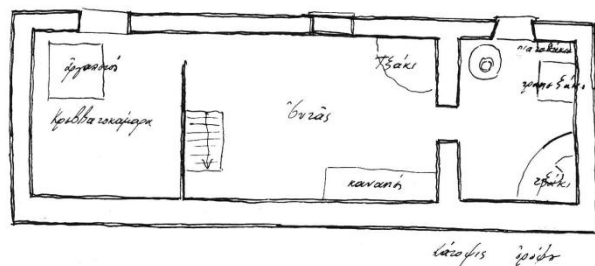
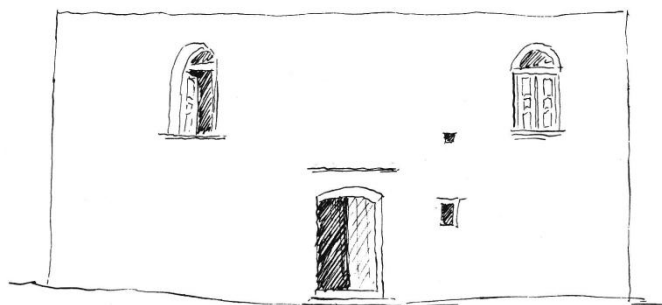
οδηγούσαν το νερό από τις κουτσουνάρες⁸¹ της στέγης προκειμένου να το γεμίσουν με το βρόχινο νερό. Το νερό αυτό το χρησιμοποιούσαν μετέπειτα για τις ανάγκες καθαριότητας του σπιτιού, για να ποτίζουν τα ζώα αλλά και ως πόσιμο. Η εισαγωγή του νερού στη στέρνα εκτός από κατασκευαστικό ενδιαφέρον προσέδιδε και αισθητική αξία στην αυλή. Το στόμιο της στέρνας, το μποζάλι, φτιαγμένο από πέτρα περιτριγύριζαν με μεγάλη φαντασία και ευαισθησία, διάφορα μικροεπίπεδα για να θέτουν τα αντικείμενα.

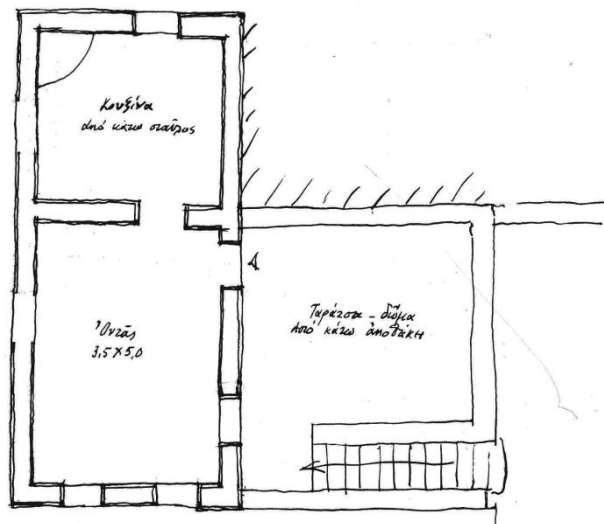
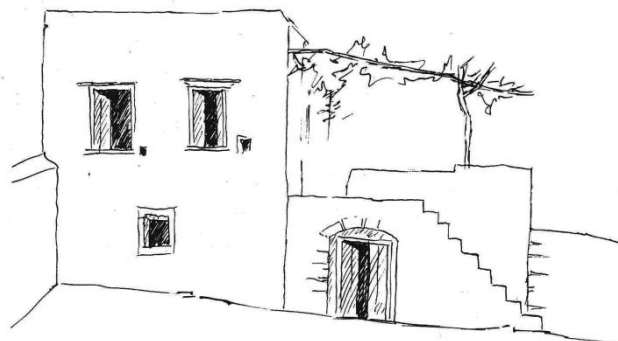
Εικ.82. Αυλή διώροφης οικίας. Οι περισσότερες δουλειές γίνονταν έξω από το σπίτι. Δεξιά φαίνεται η σκάφη για τη μπουγάδα.

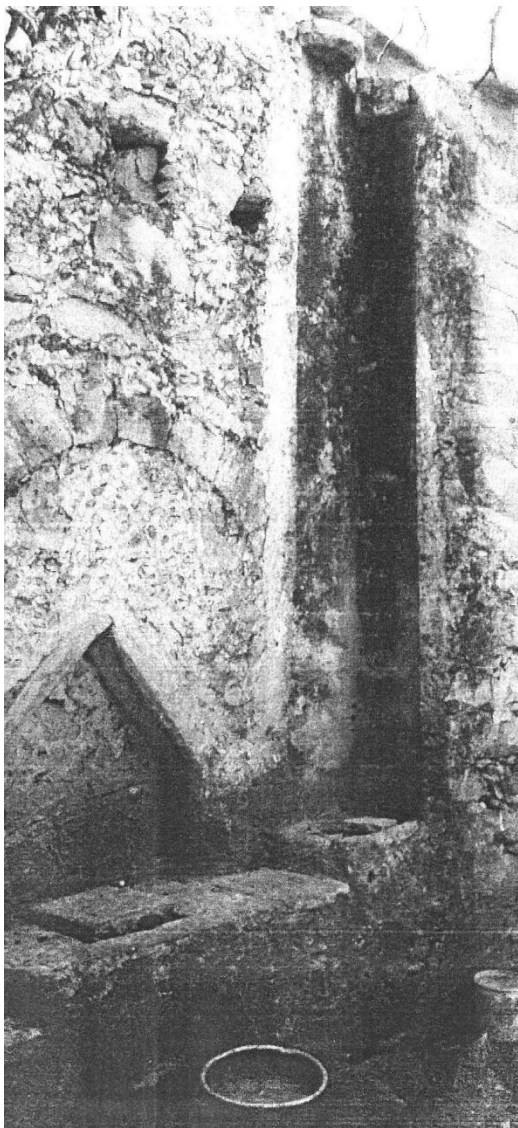
Εικ.83. Διώροφη οικία στον οικισμό Κοξαρέ, στην επαρχία Αγίου Βασιλείου. Παρατηρούμε τη μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει η αυλή, στην οποία βρίσκεται η κληματαριά, η γούρνα και ο κούμος.

Εικ.84. Διώροφη κατοικία στον Αγ. Βασίλειο Ρεθύμνης.
Ισόγειο: πατητήρι, κελάρι, στάβλος
Όροφος: αργαστήρι, κρεβατοκάμαρα, κουζίνα

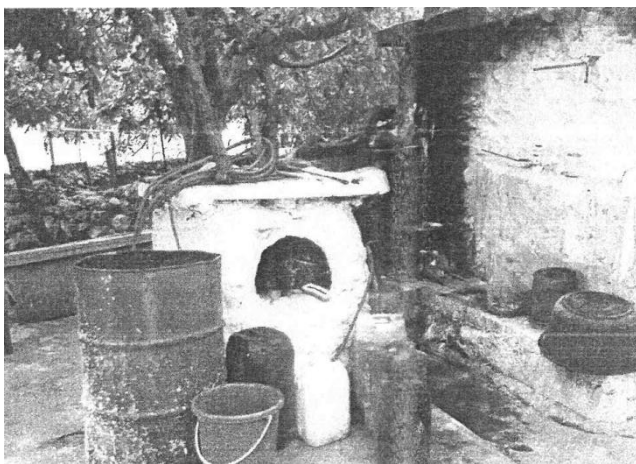
Εικ.85. Διώροφη κατοικία στον Αγ. Βασίλειο Ρεθύμνης.
Ισόγειο: στάβλος, αποθήκη
Όροφος: σάλα, κρεβατοκάμαρα, κουζίνα

Εικ.86. Η υδρορροή και η εισαγωγή νερού στη στέρνα.

Εικ.87. Το πηγάδι στην αυλή.

Εικ.88. Ο φούρνος και η στέρνα σε αυλή κατοικίας, στον Καλλικράτη Σφακίων.

Εικ.89. Το κατώγι και ο οντάς.

«Που 'ναι η Χώρα τω Σφακιώ με τα πολλά καράβια,
Με τσ' εκατόν τση εκκλησιές, τα πλούσα τα σεράγια;»

Απόσπασμα από το τραγούδι
του Δασκαλογιάννη

Δ. Διαφοροποιήσεις ανά υψόμετρο. Το παράδειγμα των Σφακιών.

Το φυσικό περιβάλλον και οι κλιματικές συνθήκες επέδρασαν χαρακτηριστικά στη διαμόρφωση των οικισμών και των κατοικιών. Οι κατοικίες των ορεινών οικισμών διέφεραν από αυτές που βρίσκονταν στους πεδινούς και αντίστοιχα στους παραθαλάσσιους οικισμούς. Ουσιαστικά, έτσι όπως τα κτίρια διαμορφώθηκαν εξελικτικά με βάση την χρονολογική περίοδο, διαμορφώθηκαν και με βάση το υψόμετρο. Συγκεκριμένα, σε όλες τις εποχές της υποτέλειας του νησιού στους κατακτητές, οι κάτοικοι εγκατέλειπαν τις παράλιες οικήσεις και έχτιζαν νέες σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο υψόμετρο.⁸² Επομένως, τα περισσότερα σπίτια στους ορεινούς οικισμούς ήταν μονόχωρα ή μονοκάμαρα, λόγω της τραχύτητας της ζωής, οι κατοικίες στους πεδινούς οικισμούς ήταν πολυκάμαρα σπίτια, ενώ οι κατοικίες που βρίσκονταν σε χαμηλά υψόμετρα και κοντά στα αστικά κέντρα, ήταν διώροφες.

Παρακάτω θα αναλυθεί η περιοχή των Σφακιών, καθώς έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα να συνδυάζει ορεινούς, πεδινούς και παραθαλάσσιους οικισμούς(εικ.92). Τα

Σφακιά είναι ένας τόπος άγριος και τραχύς. Από την μια ως την άλλη άκρη, δεσπόζει ένας βράχος γυμνός, κοφτερός, χαρακωμένος από τον ήλιο και τις καταιγίδες, που ξεκινά από το βυθό της Λιβυκής θάλασσας και με μια έντονη κλίση υψώνεται και αποσβήνει στην οροσειρά των Λευκών Ορέων.⁸³

Εικ.90,91. Η χώρα Σφακιών

⁸² Λασσιθιωτάκης Κώστας, «Σφακιανά σπίτια», ανάπτυπο από Κρητικά Χρονικά ΙΑ', Ηράκλειο, 1958, σελ.12

⁸³ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.12

Δ.1. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στα σπίτια των ορεινών οικισμών.

Στους ορεινούς οικισμούς των Σφακίων, όπως είναι ο Καλλικράτης, ο Ασφένδος και η Αράδαινα, η κατοικία δεν διαχωρίζεται από το βουνό. Έτσι όπως βγαίνουν από τη γη τα σπίτια, στερεωμένα στους αδούλευτους όγκους των βράχων, σχηματίζουν κυβιστικές μορφές, που κάνουν οικείο το τραχύ και βραχώδες τοπίο.⁸⁴ Κλειστό και συγκεντρωμένο, το σπίτι στο βουνό, αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος που το κατοικεί θα πρέπει να είναι και αυτός λίγο-πολύ κλειστός στον εαυτό του.⁸⁵ Η οικονομία στις ορεινές περιοχές στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία, επικουρικά δε παράγονται και άλλα προϊόντα συνήθως σε μικρές ποσότητες, όπως κρασί, λάδι, όσπρια και ξυλοκάrbουνο.

Η πρωτογενής παραγωγή επηρεάζει την κατοικία στους ορεινούς οικισμούς των Σφακίων, με τον ίδιο τρόπο που επηρέασε την μονόχωρη κατοικία και εξελικτικά τα καμαρόσπιτα κατά τη διάρκεια των πολεμικών περιόδων. Έτσι λοιπόν, ο πρώτος τύπος κατοικίας ήταν το μονόχωρο σπίτι, στο οποίο ο άνθρωπος και τα ζώα στεγάζονταν κάτω από την ίδια στέγη.

Στη μία γωνία του σπιτιού βρισκόταν το πατητήρι – σοφάς ενώ ο υπόλοιπος χώρος καταλαμβάνονταν από την κουζίνα και τη σάλα. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν τα καμαρόσπιτα, στα οποία συντελέστηκε ένας διαχωρισμός σε τέσσερις χώρους, με την παρεμβολή της καμάρας.

Εξαίρετο δείγμα της διάρθρωσης του καμαρόσπιτου στους ορεινούς οικισμούς, αποτελεί η οικία του Μανώλη Μανουσέλη στον Καλλικράτη. Ο άξονας συμμετρίας του κτιρίου έχει μετατοπιστεί ανατολικά κι έτσι ενώ το πλάτος και στα τέσσερα καντούνια είναι το ίδιο, το βάθος των δυτικών είναι μεγαλύτερο.⁸⁶ Τα δύο μεγάλα καντούνια χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί χώροι - κελάρι κι επιπλέον είχαν τον σοφά τους που προοριζόταν για τον ύπνο. Αντίστοιχα, από τα δύο ανατολικά καντούνια, το ένα, που βρισκόταν δεξιά της εισόδου, χρησίμευε για κουζίνα, όπου εκεί βρισκόταν και το τζάκι με το φούρνο. Η λειτουργική σημασία της κουζίνας εξάιρεται από τον επιμελή τρόπο που έγινε ο διαχωρισμός της, από το υπόλοιπο σπίτι, με την παρεμβολή του χαμηλωμένου τόξου, καθώς και από τον τρόπο που τονίζεται στην πρόσοψη με τη μικρή υπερύψωση.⁸⁷ Τέλος, στο μέσα ανατολικό καντούνι βρισκόταν

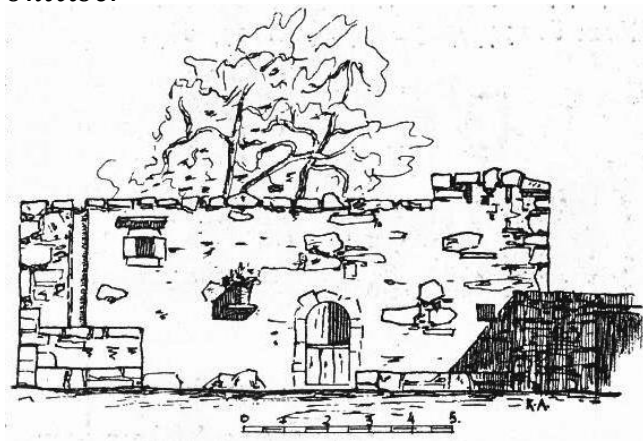
⁸⁴ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.11

⁸⁵ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.12

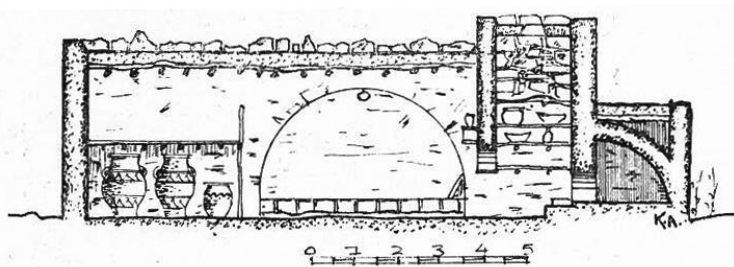
⁸⁶ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.17

⁸⁷ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.18

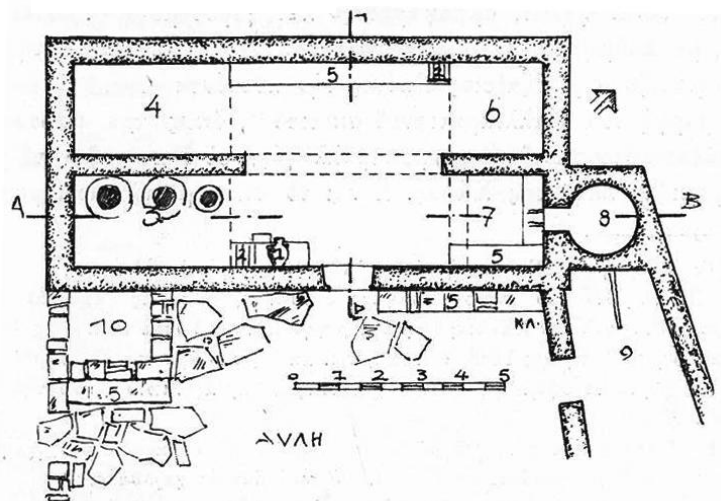
κάποτε το πατητήρι, το οποίο σήμερα βρίσκεται στην αυλή, στη νοτιοδυτική γωνιά του σπιτιού.

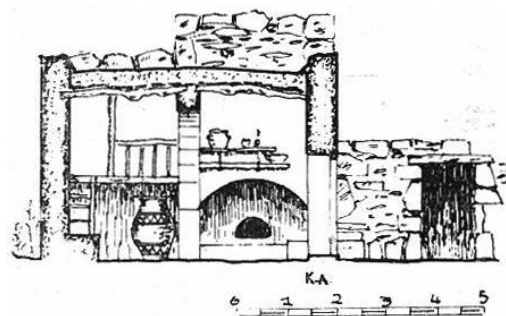
Πρόσοψη

Τομή Α - Β

Κάτοψη. 1. Σταμνοστάτης, 2. Σκάλες προς σοφά, 3. Αποθήκη με σοφά, 4. Αποθήκη, 5. Πεζούλες, 6. Σοφάς, 7. Καμινάδα, 8. Φούρνος, 9. Στάβλος, 10. Πατητήρι

Τομή Γ - Δ

Δ.2. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στα σπίτια των ημιορεινών και πεδινών οικισμών.

Όσο κατεβαίνουμε σε περιοχές με χαμηλότερο υψόμετρο, με ηπιότερο κλίμα και ασφαλέστερες συνθήκες ζωής, τόσο περισσότερο αρχίζουν να διαχωρίζονται οι χώροι και οι λειτουργίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικία του Παπά Σπυρίδωνα Μαρινάκη(εικ.95), στο χωριό Βουβά, το οποίο βρίσκεται χαμηλά, στη νοτιοανατολική ριζοβουνιά των Σφακίων⁸⁸, αντίκρυ στη θάλασσα κι έχει υψόμετρο περίπου διακόσια μέτρα. Το σπίτι βρίσκεται στο βόρειο μέρος μιας ευρύχωρης αυλής και η κύρια όψη του στρέφεται προς το πέλαγος. Τη νότια πλευρά του τη σκιάζει η κληματαριά, απλωμένη σε ξύλα που στηρίζονται στον τοίχο και σε λιθόκτιστες κυλινδρικές κολώνες, με τετράγωνη βάση.⁸⁹ Η εσωτερική διάταξη του σπιτιού μαρτυρεί κάποια αστική επίδραση, καθώς ο χώρος της κουζίνας διαχωρίζεται και απομονώνεται από το υπόλοιπο σπίτι. Έτσι, το νοτιοανατολικό κουλτούκι χωρίζεται με ξύλινο χώρισμα, που έχει στο μέσον την πόρτα επικοινωνίας με τη κουζίνα.⁹⁰ Επιπλέον και το τζάκι με το φούρνο διαχωρίζονται από το λοιπό σπίτι με χοντρό

λιθόκτιστο τοίχο. Ο διαχωρισμός αυτός δεν αποδίδεται μόνο στην αστική επίδραση, αλλά και στις ήπιες καιρικές συνθήκες, οι οποίες δεν κάνουν τόσο επιτακτική την ανάγκη τζακιού μέσα στο σπίτι. Έτσι ο χώρος μένει ελεύθερος για να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για τον ύπνο των ανθρώπων, αφού τα ζώα βρήκαν θέση στο παράσπιτο, που βρίσκεται δίπλα στο σπίτι.

Μία σημαντική παραλλαγή αποτελεί η οικία του Μανώλη Μαρινάκη, επίσης στο Βουβά Σφακίων(εικ.96), όπου πρόκειται για ένα δικάμαρο σπίτι. Η οικία απαρτίζεται από το κυρίως σπίτι, με τη σάλα και τους σοφάδες, καθώς και από τον βοηθητικό χώρο, ο οποίος καταλαμβάνεται από την κουζίνα και την αποθήκη. Και σε αυτή την περίπτωση, η απομάκρυνση της κουζίνας από το υπόλοιπο σπίτι θα μπορούσε να αποδοθεί σε αστική επίδραση.

Μία επιπλέον διαφορά που παρατηρούμε ανάμεσα στις οικίες των ορεινών και πεδινών περιοχών, είναι η επιμέλεια στην κατασκευή. Συγκεκριμένα, στις δύο κατοικίες του χωριού Βουβά που προαναφέρθηκαν, η έδραση των τόξων στον πεσσό και στις παραστάδες γίνεται πάνω σε ένα είδος επίκρανου, απλής βέβαια μορφής, μα που δείχνει λίγη διάθεση καλαισθησίας,⁹¹ κάτι το οποίο απουσιάζει από

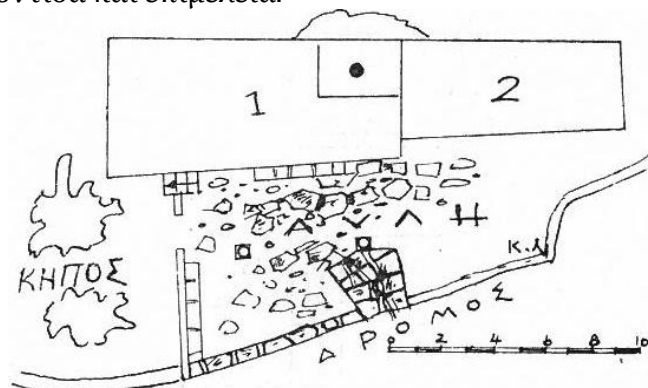
⁸⁸ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.26

⁸⁹ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.27

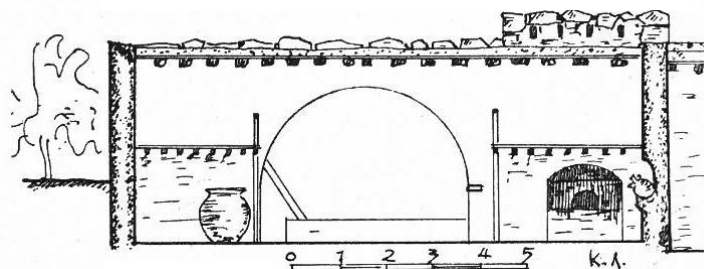
⁹⁰ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.28

⁹¹ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.30

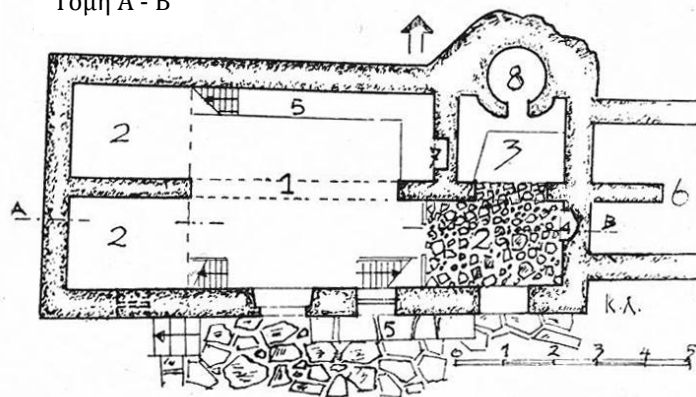
τα ορεινά σπίτια. Επίσης τα ξύλα, στα κάγκελα του σοφά, όπως και οι δοκοί, δηλώνουν κάποια περαιτέρω φροντίδα και επιμέλεια.

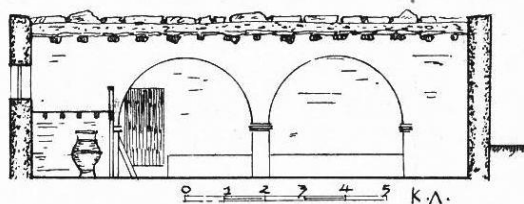
Γενική διάταξη χώρων. 1. Σπίτι, 2. Παράσπιτο

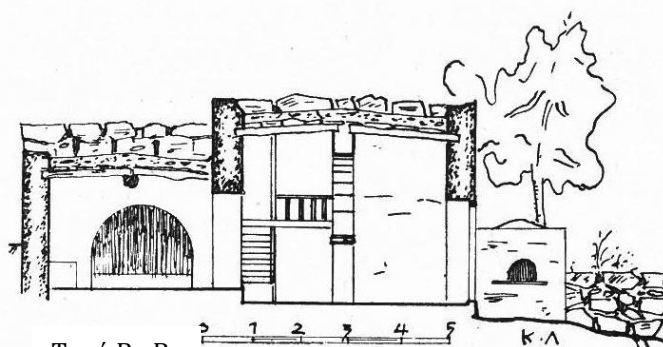
Τομή Α - Β

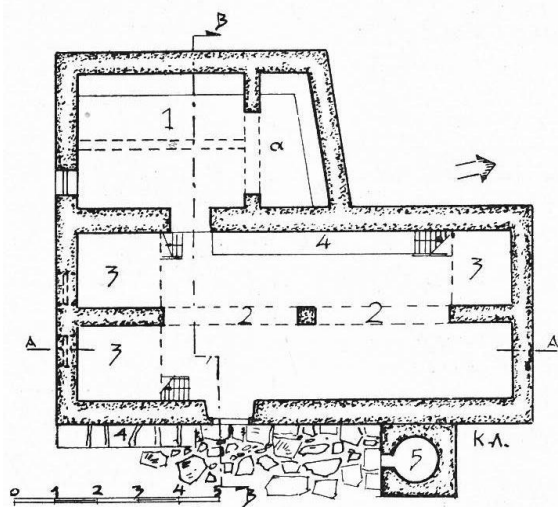
Εικ.95. Το σπίτι του Παπά Σπυρίδωνα Μαρινάκη: Κάτοψη. 1. Σάλα, 2. Σοφάδες, 3. Καμινάδα, 4. Σταμνοστάτης, 5. Πεζούλες, 6. Παράσπιτο, 7. Ντουλάπι, 8. Φούρνος

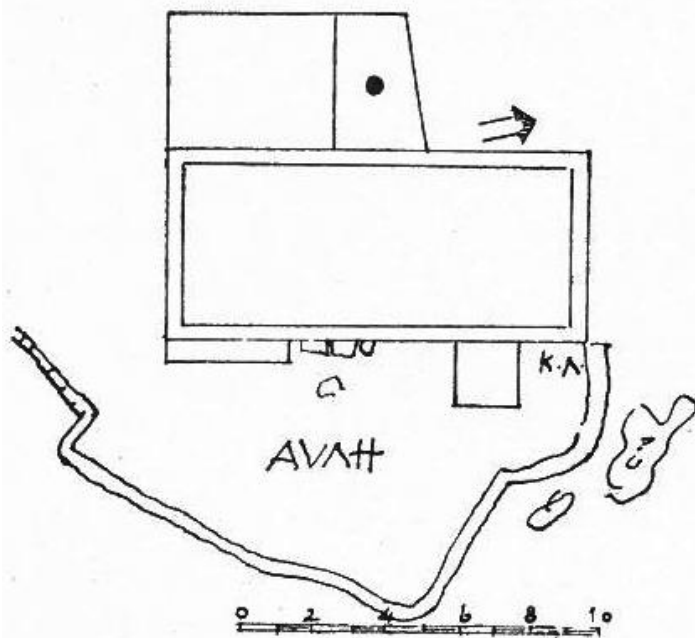
Τομή Α - Α

Τομή Β - Β

Κάτοψη. 1. Κουζίνα, 2. Σάλα, 3. Σοφάδες, 4. Πεζούλες, 5. Φούρνος, α. Καμινάδα

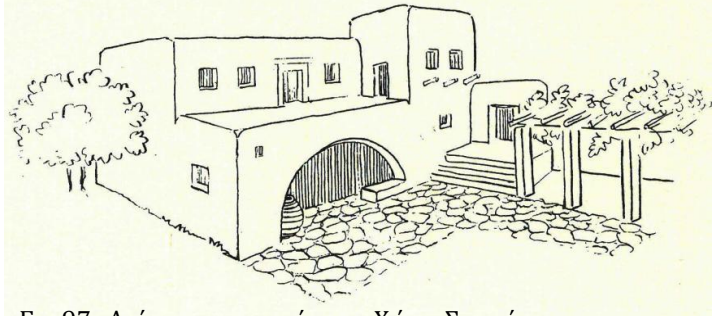
Γενική διάταξη χώρων. 1. Σπίτι, 2. Παράσπιτο

Εικ.96. Το σπίτι του Μανώλη Μαρινάκη στο Βουβά Σφακιών.

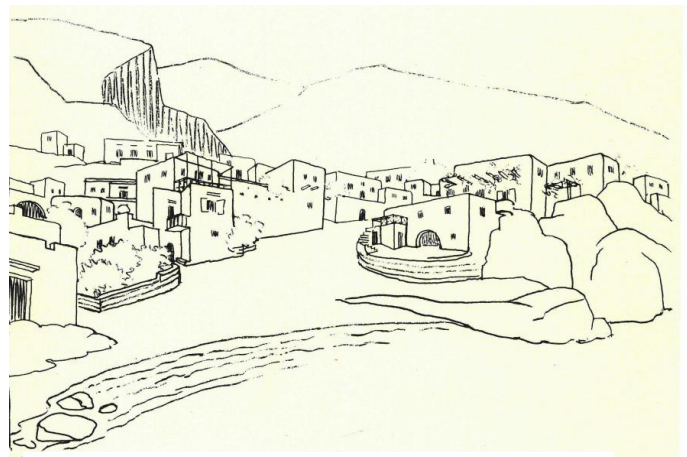
Δ.3. Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στα σπίτια των παραθαλάσσιων οικισμών.

Σε μια απότομη πλαγιά, βραχώδη και άδενδρη, κοντά στη θάλασσα, έχει αναρριχηθεί η Χώρα των Σφακιών.⁹² Το στοιχείο που έπλασε και μορφοποίησε το βίο της Χώρας, ήταν η θάλασσα, και προς αυτήν έχουν στρέψει τις όψεις τους όλα τα σπίτια, σαν να θέλουν να μη βλέπουν και ν' αποξεχάσουν το άγριο και γυμνό βουνό που υψώνεται στα νώτα τους.⁹³ Όπως το βουνό είναι για τον Λευκορίτη ο τόπος από τον οποίο αντλεί τα μέσα της συντήρησής του, έτσι και η θάλασσα ήταν το στοιχείο που διαμόρφωσε την οικονομία της Χώρας, με τη ναυτιλία και την πειρατεία να δεσπόζει.⁹⁴ Η διώροφη κατοικία, το «ονταλίδικο σπίτι», είναι το κύριο χαρακτηριστικό της Σφακιώτικης κατοικίας, και σε αυτήν οι αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες διαχωρίζονται από το πόρτεγο και από την ανάγκη για ξεκούραση και ύπνο. Επιπλέον, παρατηρείται ακόμα μεγαλύτερη επιμέλεια στην κατασκευή, σε σχέση με τα σπίτια των ορεινών και πεδινών περιοχών. Το δίπατο κτίσμα είναι ψηλό, με περιποιημένη όψη, σοβαντι-

σμένο και υδροχρωματισμένο με άσπρο ασβέστη, με τα ξύλινα κουφώματα βαμμένα σε ποικίλα σκούρα χρώματα.⁹⁵ Ο ίδιος τύπος κατοικίας παρατηρείται και σε άλλες παραθαλάσσιες περιοχές, όπως για παράδειγμα στο Λουτρό και στην Αγία Ρουμέλη.

Εικ.97. Διώροφη κατοικία στη Χώρα Σφακιών.

Εικ.98. Η Χώρα Σφακιών και οι διώροφες κατοικίες.

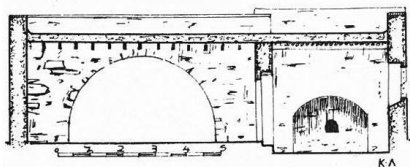
⁹² Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.32

⁹³ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.33

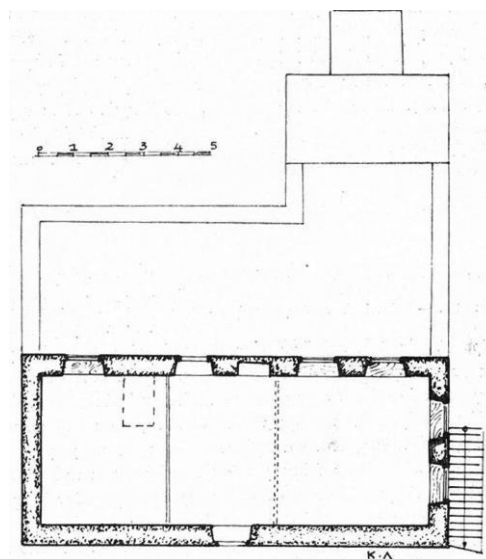
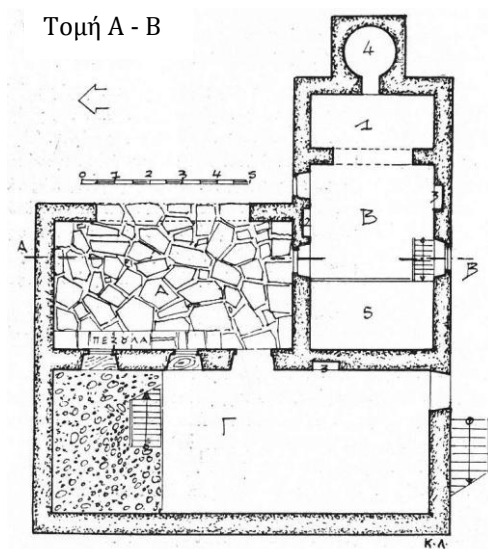
⁹⁴ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.33

⁹⁵ Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.34

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του Μπροσ-γιαλίτικου σπιτιού αποτελεί το αρχοντικό των Μαλανδράκηδων. Στο ισόγειο, το οποίο έχει σχήμα Γ, βρίσκεται νοτιοανατολικά η κουζίνα, δυτικά η μεγάλη αίθουσα και μπροστά η καμάρα. Ο οντάς καλύπτει μόνο το χώρο που βρίσκεται πάνω από την αίθουσα, ενώ πάνω από την κουζίνα και τη στοά βρίσκεται η ταράτσα. Η επικοινωνία του ισογείου με τον οντά γίνεται είτε μέσω της εσωτερικής ξύλινης σκάλας, είτε με την εξωτερική λίθινη σκάλα.

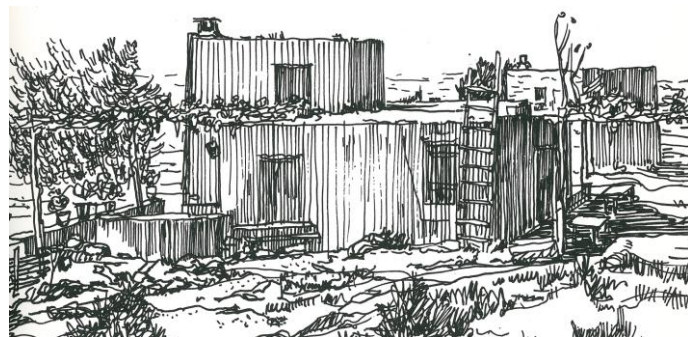
Εικ.100. Η Χώρα των Σφακιών από το εσωτερικό της καμάρας της οικία των Μαλανδράκηδων.

Εικ.99. Οικία Μαλανδράκη. Α. Καμάρα, Β. Κουζίνα, Γ. Αίθουσα, 1. Τζάκι, 2. Σταμνοστάτης, 3. Ντουλάπι, 4. Φούρνος, 5. Αποθήκη με σοφά.

Εικ.101. Διώροφη κατοικία στο Λουτρό

Εικ.102. Διώροφα σπίτια στο γυαλό της Αγίας Ρουμέλης.

Εικ.103. Αγία Ρουμέλη: ο γυαλός.

Εικ.104. Διώροφα σπίτια στο Λουτρό.

Εικ.105. Λουτρό Σφακίων. Δεξιά διακρίνεται ο χαρακτηριστικός τύπος διώροφου μπροσγιαλίτικου σπιτιού, με σκεπαστή είσοδο και εξωτερική καμάρα.

«Η αλήθεια της κατασκευής στη λαϊκή αρχιτεκτονική
είναι μητέρα της αρμονίας»

Δ.Πικιώνης,
‘Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική’

Ε. Η ενεργειακή αυτονομία στα σπίτια της Κρήτης.

Οι κάτοικοι της Κρήτης σκόπευαν στην ύπαρξη μιας ενεργειακά αυτόνομης κοινωνίας, που θα κάλυπτε μόνη της τις ενεργειακές ανάγκες, προσαρμόζοντάς τες στα κλιματικά και οικονομικά δεδομένα του κάθε οικισμού και της κάθε εποχής. Οι παραδοσιακοί τεχνίτες έχοντας βαθιά γνώση της αρμονίας και του μέτρου, έκτιζαν τα οικοδομήματά τους φροντίζοντας να βρίσκονται αυτά πάντα σε αρμονία με το περιβάλλον. Έδωσαν προτεραιότητα στην έννοια της λιτότητας και στο σεβασμό του φυσικού περιβάλλοντος. Έτσι λοιπόν, η κατασκευή του Κρητικού σπιτιού είχε ως βασικό σκοπό την εξοικονόμηση ενέργειας, κάτι το οποίο επιτυγχανόταν τόσο με τη χρήση των εγχώριων πρωτογενών πηγών ενέργειας (π.χ. ξύλα για τη θέρμανση), όσο και με τη σωστή αξιοποίηση των τοπικών δομικών υλικών, αλλά και με την αποτελεσματική μόνωση της αγροτικής κατοικίας.

Υλικά δόμησης: Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της λαϊκής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη αποτελούσε η κατασκευή αρμονικών κτισμάτων, με οικονομική χρήση των κατάλληλων και διαθέσιμων υλικών. Η έντεχνη χρησιμοποίηση των τοπικών υλικών εναρμόνιζε με αβίαστο, φυσιολογικό τρόπο, το τεχνητό

σύνολο με το φυσικό περιβάλλον. Η αναζήτηση των υλικών στο άμεσο φυσικό περιβάλλον, αναγκαστική εξαιτίας της έλλειψης μέσων για την μεταφορά τους από άλλες περιοχές, συνέβαλε στην ελαχιστοποίηση του κόστους παραγωγής και στη μείωση κατανάλωσης ενέργειας (μεταφορά υλικών). Το βασικό οικοδομικό υλικό ήταν η πέτρα, ο σκληρός, σκούρος και δυσκολοπελέκτος ασβεστόλιθος, που κομματιάζονταν με κόπο και έδινε ένα ακανόνιστο πλήθος αγρών λίθων.⁹⁶ Με το πέρασμα του χρόνου οι κάτοικοι έγιναν άριστοι πελεκάνοι, έμαθαν να λαξεύουν υπομονετικά τα τραχιά λιθάρια και να διαμορφώνουν πελέκια⁹⁷ για καμάρες, καμαρικά⁹⁸ για τζάκια και ρουκούνια⁹⁹ για τα σπίτια.¹⁰⁰

⁹⁶ Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.47

⁹⁷ Πελέκι: γενικώς η επεξεργασμένη πέτρα, χωρίς διάκριση για το πού ακριβώς θα χρησιμοποιηθεί. Ο όρος δηλώνει π.χ. τα λίθινα πλαίσια των ανοιγμάτων, τους θολίτες της καμάρας κ.λπ. βλ. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.47

⁹⁸ Καμαρικό: το κεντρικό τμήμα του τζακιού (σκούφια).

⁹⁹ Ρουκούνι:γωνιόλιθος, αγκωνάρι. Με αυτά κτίζονται οι ρουκούνοι, δηλαδή οι γωνίες των σπιτιών.

Ως συνδετικά κονιάματα στις λιθοδομές χρησιμοποιούσαν τον πηλό και το ασβεστόχωμα¹⁰¹. Η πέτρα, καθώς και τα υπόλοιπα υλικά δόμησης, χρησιμοποιούνταν σχεδόν στη φυσική τους κατάσταση, χωρίς καμία ή με ελάχιστη επεξεργασία (ακατέργαστα ξύλα, χώμα). Όσον αφορά στο ξύλο, οι κάτοικοι το χρησιμοποιούσαν με πολύ φειδώ, γιατί η μεταφορά του από τα πλησιέστερα δάση ήταν αρκετά δύσκολη. Συνήθως το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή του φέροντος οργανισμού των δωματίων, στα πατώματα των οντάδων και για την κατασκευή των κουφωμάτων. Τέλος, ένα επιπλέον υλικό ήταν το χώμα, το οποίο το χρησιμοποιούσαν τόσο για την επικάλυψη του δώματος (δωματόχωμα) όσο και για την κύρια στρώση του δαπέδου(ασπρόχωμα).

Εικ.106 .Λεπτομέρεια οροφής. Μεσοδόκια και δοκάρια.

Μόνωση της κατοικίας: Η θερμομονωτική ικανότητα του δώματος ήταν ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που αποδείκνυε την προσπάθεια της οικογένειας για εξοικονόμηση ενέργειας. Ουσιαστικά, ο τρόπος κάλυψης που σχεδόν αποκλειστικά εφαρμοζόταν στα σπίτια, ήταν το χωμάτινο δώμα, στηριγμένο επάνω σε πλέγμα από ξύλινα δοκάρια.¹⁰² Για την κατασκευή του φέροντος οργανισμού του δώματος χρησιμοποιούνταν δοκάρια και μεσοδόκια (τα μεγαλύτερα φέροντα δοκάρια), από ακατέργαστους κορμούς και κλαδιά αγριόξυλων. Συγκεκριμένα, τα μεσοδόκια τοποθετούνταν κατά τη μικρότερη διάσταση του χώρου και κάθετα σε αυτά στηρίζονταν τα δοκάρια, τα οποία ήταν ακατέργαστα χονδρά κλαδιά (εικ.106).

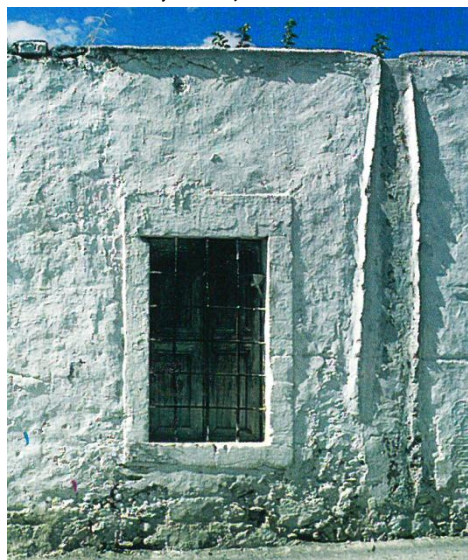
Εικ.107. Στέγη με καλάμια.

¹⁰¹ Ασβεστόχωμα: μείγμα από χώμα και ασβέστη, πηλάσβεστος.

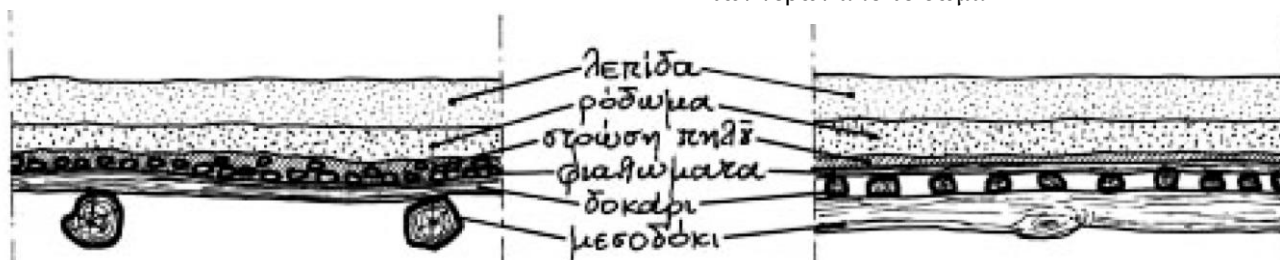
¹⁰² Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.53

Τα δοκάρια και τα μεσοδόκια ήταν συνήθως από σκληρό και σχεδόν ακατέργαστο ξύλο, όπως πρίνο ή λιοπρίνι ή ασίλακα.¹⁰³ Το σκελετό συμπλήρωναν τα φιαλώματα, ένα στρώμα από καλάμια, κληματόβεργες ή φύλλα πικροδάφνης, τα οποία επιστρώνονταν με πηλό από αργιλόχωμα και νερό, ώστε να κλείσουν τα κενά. Κατόπιν τοποθετούνταν η πρώτη στρώση χώματος, το ρόδωμα, κι έπειτα η λεπίδα ή αλλιώς το δωματοχώμα, το οποίο είχε αυξημένη θερμομονωτική ικανότητα και εξασφάλιζε τη στεγανότητα. Τόσο το ρόδωμα όσο και το δωματοχώμα εγκιβωτίζονταν μέσα σε μια περιμετρική σειρά από αργούς λίθους στέψεως, το «ματσιπέτι»,¹⁰⁴ για να συγκρατούνται τα νερά της βροχής που συγκεντρώνονταν στην κουτσουνάρα. Το συνολικό πάχος του χώματος ήταν περίπου 15-20 εκατοστά και στην επιφάνειά του δημιουργούνταν ήπιες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων.

Παρ' όλα αυτά, το δώμα απαιτούσε τακτική συντήρηση ώστε να διατηρείται στεγανό. Γι' αυτό το λόγο, συνήθως κάθε φθινόπωρο, ήταν απαραίτητη η μεταφορά μικρής ποσότητας χώματος και η τοποθέτησή του στην επιφάνεια του δώματος.

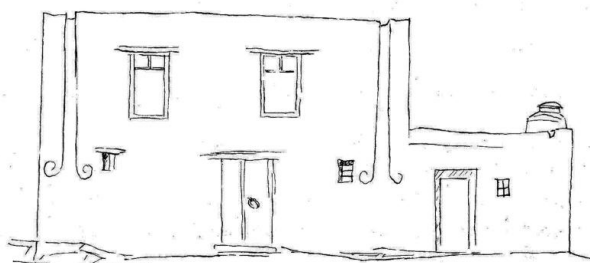
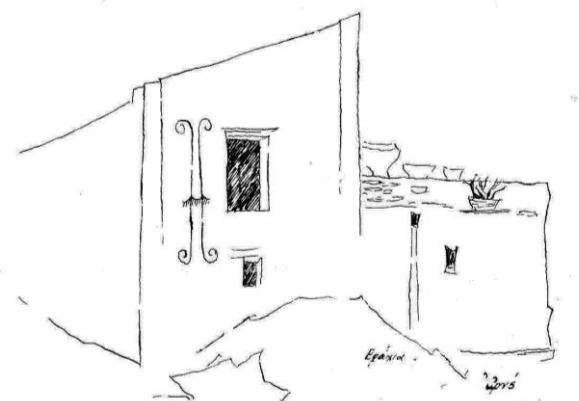
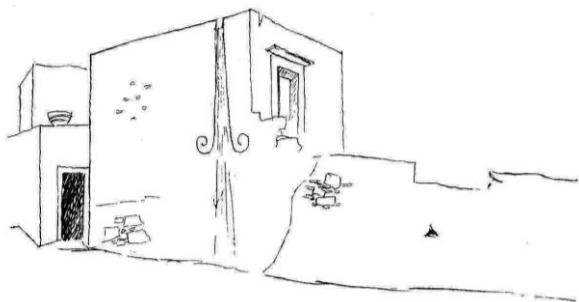
Εικ.108.Η κουτσουνάρα για την απορροή των νερών από το δώμα.

Εικ.109. Σκαρίφημα της στρωματογραφίας του δώματος όπως κατασκευάζεται στο Νοφαλιά. Τομές εγκάρσια και κατά μήκος των κύριων φερόντων στοιχείων.

¹⁰³ Μποζινέκη-Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.61

¹⁰⁴ Λασιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.39

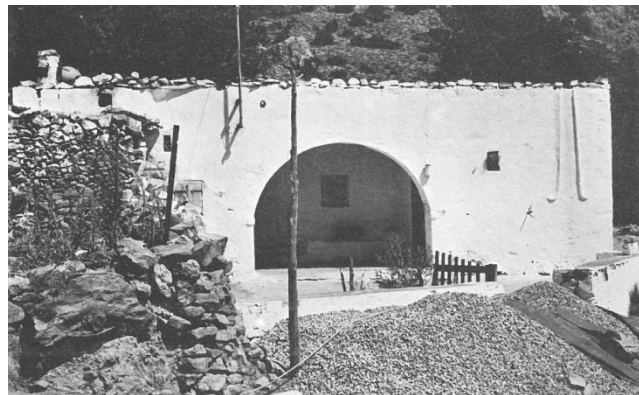
Εικ.110. Οι υδρορροές με τη διπλή έλικα κατάληξή τους. Οικίες στους οικισμούς του Ρεθύμνου: Αγαλιανού, Ορνέ και Μύρθιο αντίστοιχα.

Μείωση θερμικών απωλειών: Όσον αφορά στα σπίτια ιδιαίτερα των ορεινών οικισμών, η προσεκτική κατανομή των επιμέρους χώρων στη γενική διάταξη της κατοικίας, όπως η προστατευμένη από το κρύο θέση της εισόδου καθώς και το μειωμένο ελεύθερο ύψος των χώρων, ώστε να μειώνονται οι θερμικές απώλειες, εξασφάλιζαν την προστασία των πλέον ζωτικών χώρων της κατοικίας από το κρύο.¹⁰⁵ Όπου υπήρχε δυνατότητα επιλογής, τα σπίτια ήταν στραμμένα με ιδιαίτερη προσοχή προς τον ευνοϊκό προσανατολισμό, όπου συνήθως ήταν ο νοτιοανατολικός, ενώ αντίστοιχα γύριζαν την πλάτη τους προς εκείνη την κατεύθυνση από όπου προέρχονταν ισχυρά ρεύματα αέρα, ιδίως το χειμώνα.¹⁰⁶ Επιπλέον λειτουργικές λύσεις για την εξοικονόμηση της ενέργειας και την αντιμετώπιση του κρύου ήταν η πρόβλεψη για τζάκι, ο περιορισμός της οικίας σε λίγα δωμάτια, ώστε να θερμαίνονται πιο εύκολα, καθώς και η σωστή θέση και τα μεγέθη των ανοιγμάτων.

¹⁰⁵ Rapoport Amos, Δημήτρης Φιλιππίδης, «Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 2010,σελ.253

¹⁰⁶ Rapoport Amos, Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π., σελ.253

Μηχανισμοί δροσισμού: Στους μηχανισμούς δροσισμού περιλαμβανόταν η μείωση των ανοιγμάτων και οι μόνιμες κατασκευές σκίασης σε ελεύθερους χώρους με πέργκολες πάνω σε κιονοστοιχίες, συχνά καλυμμένες με κληματαριές ή άλλα αναρριχητικά φυτά. Επιπλέον μηχανισμό δροσισμού αποτελούσαν οι στεγασμένες στοές ή αλλιώς τα στεγαστά, τα οποία ήταν ενταγμένα στον όγκο της κατοικίας. Δέντρα φυτεμένα σε κατάλληλες θέσεις γύρω από το σπίτι, προφύλασσαν το καλοκαίρι, με το πυκνό τους φύλλωμα, τους τοίχους απ'τις ζέουσες ακτίνες του ήλιου.¹⁰⁷ Επιπλέον, στη βορινή πλευρά βρισκόταν μικρά παράθυρα, τα οποία εξασφάλιζαν το βορινό αέρα και δρόσιζαν τους κατοικημένους χώρους. Στους μηχανισμούς δροσισμού ανήκε και η εξάτμιση του νερού που ρίχνονταν στις πλακόστρωτες αυλές καθώς και το πότισμα των φυτών και των δέντρων στους κήπους. Τέλος, τα κενά που δημιουργούνται μεταξύ αρκετών σπιτιών, εξασφάλιζαν στις κατοικίες αερισμό από παντού.

Εικ.111. Στεγαστό σε οικία στη Σκαλωτή Σφακίων.

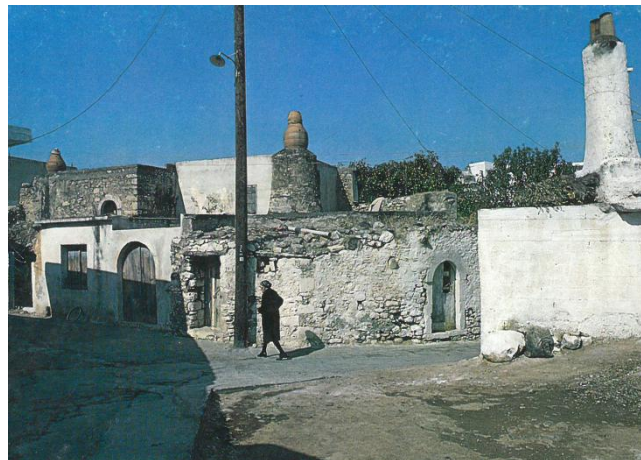
Εικ.112. Στεγαστό σε οικία στο Αβελιανό.

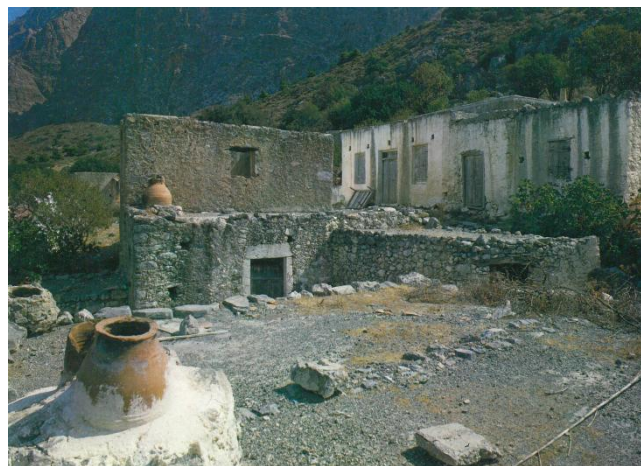
Εικ.113. Στεγαστό σε οικία στο Καθαρό Λασιθίου.

¹⁰⁷ Πάνος-Νικολής Τζελέπης, «Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ.13

Ανακύκλωση: Το σημαντικότερο όλων είναι το γεγονός ότι η αίσθηση της οικονομίας ήταν κτήμα των παλαιότερων γενεών στην Κρήτη. Οι άνθρωποι αξιοποιούσαν το καθετί, κάνοντας εκτεταμένη αναχρησιμοποίηση και ανακύκλωση των προϊόντων. Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι μεταποιούσαν τα υλικά μέσα που φθειρόταν, καλύπτοντας έτσι μια ανάγκη τους, που αλλιώς δεν θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν. Για παράδειγμα, τις καμινάδες των τζακιών τις μόρφωναν με αχρηστευμένα πιθάρια, σπασμένα τούβλα και πλάκες, που συναρμολογούσαν με λάσπη. Όπως επίσης, ύφαιναν στρωσίδια με παλιά και φθαρμένα ρούχα που τα έκοβαν σε λωρίδες. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των πολυποίκιλων ανακυκλώσεων ήταν ότι τις έκανα όχι μονάχα με στυγνή λογική μα και με καλλιτεχνική ευαισθησία.¹⁰⁸ Έτσι τα παράγωγά τους εξυπηρετούσαν τις ανάγκες τους και ταυτόχρονα διακοσμούσαν τους χώρους, είτε με τους όγκους των καμινάδων πάνω στα κτίσματα, είτε με τους γοητευτικούς συνδυασμούς χρωμάτων και σχημάτων των στρωσιδιών και άλλων αντικειμένων που επινοούσαν.¹⁰⁹

Εικ.114. Κάτω χωριό Ιεράπετρας. Χαρακτηριστικές καμινάδες.

Εικ.115. Μοναστηράκι Λασιθίου. Οι καπνοδόχοι από σπασμένα πιθάρια

¹⁰⁸ Ζαγορησίου Μαρία, «Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1996, σελ.44

¹⁰⁹ Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.44

ΣΤ. Συμπεράσματα

Η σημασία της επιρροής της πρωτογενούς παραγωγής στην αρχιτεκτονική της Κρήτης και η συμβολή της στο πρότυπο της οικονομικής αυτάρκειας.

Η επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς συνέβαλε στη δημιουργία όλων των κατασκευών και των χώρων που ήταν αναγκαίοι για την παραγωγή των τροφίμων και της ένδυσης (π.χ. πατητήρι, φούρνος, τζάκι, αργαλειός, αχίρι, αποθήκη). Επιπλέον, η ενασχόληση με τον πρωτογενή τομέα αύξησε την ευρηματικότητα στη χρήση χώρων και οδήγησε στην πολυλειτουργικότητα των χώρων. Για παράδειγμα, ο χώρος που καταλάμβανε το πατητήρι διαχωριζόταν καθ' ύψος κι έτσι ο χώρος κάτω από το πατητήρι χρησίμευε ως αποθήκη για τη φύλαξη της σοδειάς, ενώ το πατητήρι μετατρέποταν σε κρεβάτι μετά την εποχή του τρύγου. Αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια των ειρηνικών περιόδων, η αυλή ήταν ο χώρος που εξυπηρετούσε αρκετές από τις ανάγκες της οικογένειας, όπως ήταν το μαγείρεμα, η παραγωγή κρασιού, το πλύσιμο των ρούχων και το άρμεγμα.

Η πρωτογενής παραγωγή συνέβαλε επιπλέον στη διαμόρφωση της πρόσοψης της λαϊκής κατοικίας. Για παράδειγμα, σε πολλές κατοικίες ο φούρνος, σε συνδυασμό με έναν όγκο από λίθους που χρησίμευαν για να δένουν τα ζώα, οριοθετούσαν το στεγαστό. Επιπλέον στοιχεία που υπήρχαν στην πρόσοψη λόγω της επιρροής της πρωτογενούς παραγωγής ήταν η καμινάδα, η δίφυλλη πόρτα για να εισέρχονται τα ζώα μέσα στο σπίτι καθώς η μετακινημένη προς τη γωνία είσοδος λόγω της θέσης του τζακιού.

Η πρωτογενής παραγωγή οδήγησε δε και στην οικονομική αυτάρκεια καθώς εξασφάλισε στον άνθρωπο όλα τα απαραίτητα προς βιοπορισμό προϊόντα. Τα κτίσματα κατάφεραν να στεγάσουν με αξιοθαύμαστη οικονομία χώρου όλες τις λειτουργίες που ήταν αναγκαίες για την ύπαρξη οικονομικής αυτονομίας και διέπονταν από κοινό κατασκευαστικό πνεύμα, βασισμένο στην αίσθηση του μέτρου και της λιτότητας. Επιπλέον, ανταποκρινόταν στις ανάγκες των κατοίκων και όχι σε αισθητικούς σκοπούς. Έτσι, κύριο χαρακτηριστικό των παραδοσιακών σπιτιών της Κρήτης ήταν η αποφυγή των περιττών αναζητήσεων και η «αντανάκλαση» του πνεύματος της οικονομίας του ιδιοκτήτη στην ίδια την κάτοψη. Η πρωτογενής παραγωγή οδήγησε βέβαια και στην ενεργειακή αυτονομία, μέσω της οικονο-

μικής χρήσης ακατέργαστων υλικών τα οποία υπήρχαν στο άμεσο φυσικό περιβάλλον, όπως ήταν ο ασβεστόλιθος. Επιπλέον, στη μείωση κατανάλωσης ενέργειας συνέβαλε η θερμομονωτική ικανότητα του χωμάτινου δώματος, ο περιορισμός της οικίας σε λίγα δωμάτια, ο σωστός προσανατολισμός, η ύπαρξη τζακιού για την αντιμετώπιση του κρύου καθώς η κληματαριά για το δροσισμό.

Οι διαφοροποιήσεις της επιρροής της πρωτογενούς παραγωγής στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης ανάμεσα στις πολεμικές και τις ειρηνικές περιόδους, και ανάμεσα στους ορεινούς, τους πεδινούς και τους παραθαλάσσιους οικισμούς.

Στα κτίσματα εντοπίζουμε κάποιες σημαντικές διαφορές, οι οποίες οφείλονται στη διαφορετική χρονολογική περίοδο που ανεγέρθηκαν. Κατά τη διάρκεια των **εμπόλεμων καταστάσεων**, όπου οι κάτοικοι αναγκαζόταν να παράγουν μόνοι τους τα προϊόντα, οι κατοικίες περιορίζονταν σε έναν μόνο χώρο. Τόσο η οινοπαραγωγή όσο και η οικιακή παραγωγή γινόταν σε έναν ενιαίο χώρο, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου άρχισε να αποκτά μεγαλύτερες διαστάσεις. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια των **ειρηνικών περιόδων**, όπου

στόχος των κατοίκων ήταν η διατροφική αυτάρκεια και ποιότητα, οι ανάγκες των κατοίκων επέβαλλαν την ύπαρξη περισσότερων χώρων. Έτσι, η οινοπαραγωγή και η κάθε είδους οικιακή παραγωγή γινόταν σε διαφορετικούς χώρους, οι οποίοι διαχωρίζονταν είτε μέσω της καμάρας είτε μέσω διαχωριστικών τοίχων και μέσω του οντά. Τέλος, με την πάροδο του χρόνου, η αυλή απέκτησε σημαντικό ρόλο καθώς εξυπηρετούσε πολλές από τις ανάγκες της οικογένειας, όπως ήταν το μαγείρεμα, η παραγωγή κρασιού, το πλύσιμο των ρούχων και η συλλογή νερού από το πηγάδι.

Όσον αφορά στην τοποθεσία ανέγερσης των κτισμάτων, εντοπίζουμε κάποιες σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα κτίρια των ορεινών οικισμών, των πεδινών και των παραθαλάσσιων. Τα κτίρια των **ορεινών οικισμών**, ήταν μονόχωρα, είχαν χαμηλά ύψη και χαρακτηρίζονταν από εσωστρέφεια, λόγω της χαμηλής θερμοκρασίας. Στα σπίτια αυτά συστεγάζονταν σε ενιαίο χώρο όλες οι λειτουργίες που ήταν απαραίτητες ώστε να είναι αυτάρκεις οι κάτοικοι, σε αντίθεση με τα σπίτια των **πεδινών οικισμών**, στα οποία οι λειτουργίες διαχωρίστηκαν, λόγω του ηπιότερου κλίματος και των ασφαλέστερων συνθηκών ζωής. Από την άλλα πλευρά, τα σπίτια των **παραθαλάσ-**

σιων οικισμών αποκτούν πιο σύνθετη μορφή, οι λειτουργίες διαχωρίζονται όχι μόνο μέσω των διαφορετικών χώρων αλλά και μέσω των ορόφων. Οι αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα μέσα στο σπίτι, διαχωρίζονται από το πόρτεγο και πολλές από αυτές εκτοπίζονται στην αυλή. Επιπλέον, όσο κατεβαίνουμε σε χαμηλότερα ύψη, τόση περισσότερη επιμέλεια στην κατασκευή παρατηρείται.

Τα είδη της πρωτογενούς παραγωγής και ο τρόπος που επηρέασε το κάθε είδος παραγωγής την αρχιτεκτονική της Κρήτης.

Τα είδη της πρωτογενούς παραγωγής που επηρέασαν την αρχιτεκτονική της Κρήτης είναι η οينوπαραγωγή και η οικιακή παραγωγή, δηλαδή η παραγωγή τροφής και ένδυσης. Συγκεκριμένα, λόγω της παραγωγής κρασιού δημιουργήθηκε ο χώρος που καταλάμβανε το πατητήρι, ενώ για την αποθήκευσή του δημιουργήθηκε το κελάρι. Αντίστοιχα, για την οικιακή παραγωγή σημαντικό ρόλο έπαιζε ο χώρος της κουζίνας όπου βρισκόταν το τζάκι και ο φούρνος, ο χώρος στον οποίο βρισκόταν ο αργαλειός και ο χερόμυλος, το αχίρι στο οποίο στεγάζονταν τα ζώα, ο χώρος που καταλάμβανε η αποθήκευση των τροφίμων και

των εργαλείων, καθώς και ο αχεργιώνας στον οποίο αποθηκεύονταν τα άχυρα. Επιπλέον, και τα δύο είδη παραγωγής επηρέασαν και τον εξωτερικό χώρο της κατοικίας, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου απέκτησε μεγάλη σημασία καθώς εκεί εκτοπίστηκε το πατητήρι και ο φούρνος, και προστέθηκε η γούρνα και η κληματαριά.

Οι οικισμοί οι οποίοι είχαν πιο εμφανή την επιρροή της πρωτογενούς παραγωγής, ήταν οι ορεινοί οικισμοί. Αυτό έγκειται στο γεγονός ότι η βάση της οικονομίας σε αυτούς τους οικισμούς ήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία καθώς και στο γεγονός ότι οι ορεινοί οικισμοί βρισκόταν μακριά από τα αστικά κέντρα, οπότε οι ίδιοι οι κάτοικοι αναγκάζονταν να παράγουν τα απαραίτητα προς βιοπορισμό προϊόντα.

Οι τύποι κατοικίας που δημιουργήθηκαν λόγω της πρόθεσης για οικονομική αυτονομία.

Ο πρώτος τύπος κατοικίας που δημιουργήθηκε ήταν το μονόχωρο σπίτι, στο οποίο ο άνθρωπος και τα ζώα στεγάζονταν κάτω από την ίδια στέγη. Συγκεκριμένα, στη μία γωνία του σπιτιού βρισκόταν το πατητήρι – σοφάς ενώ κάτω από αυτό βρισκόταν η αποθήκη για

τα ζώα. Σε όλο τον υπόλοιπο ενιαίο χώρο γινόταν το μαγείρεμα, η ύφανση ρούχων, η παραγωγή ψωμιού. Η ανάμειξη των λειτουργιών διημέρευσης και εργασίας είναι χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης τυπολογίας.

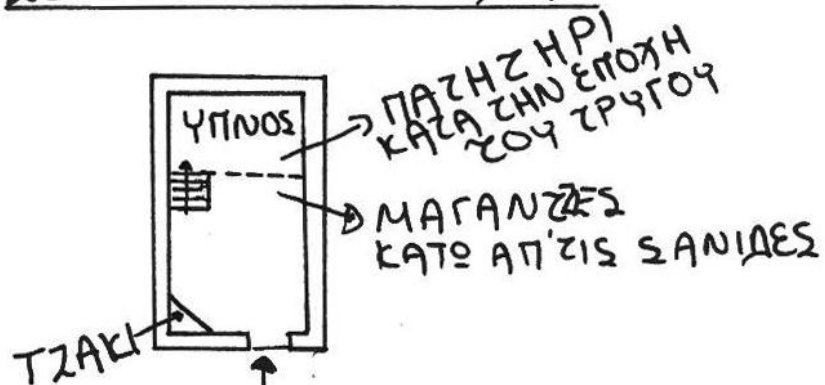
Με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκε το μονοκάμαρο σπίτι, στο οποίο συντελέστηκε ένας διαχωρισμός σε τέσσερις χώρους, με την παρεμβολή της καμάρας. Το ένα κουλουκι καταλάμβανε το πατητήρι, το άλλο η κουζίνα, και τα άλλα δύο χρησίμευαν για τον ύπνο και την αποθήκευση της τροφής και του κρασιού. Παρόλο που ο κάθε χώρος είχε τη λειτουργική του αυτονομία, η ενότητα του εσωτερικού δεν διασπάστηκε.

Μέσα στην αυξανόμενη ανάγκη των πιο ειρηνικών περιόδων για μεγαλύτερη άνεση, το μονοκάμαρο σπίτι μετατράπηκε σε δικάμαρο και πολυκάμαρο και περιβάλλονταν από προσκτίσματα. Συγκεκριμένα δημιουργήθηκαν τα φουρνόσπιτα και τα παράσπιτα τα οποία έγιναν ανεξάρτητα δωμάτια στην αυλή, σε παράθεση κατά μήκος του κύριου άξονα του σπιτιού ή σε σχήμα Γ ή Π. Επίσης, σημαντικό ρόλο απέκτησε η αυλή, στην οποία η οικογένεια εξυπηρετούσε πολλές από τις ανάγκες τις (πλύσιμο, μαγείρεμα, άρμεγμα).

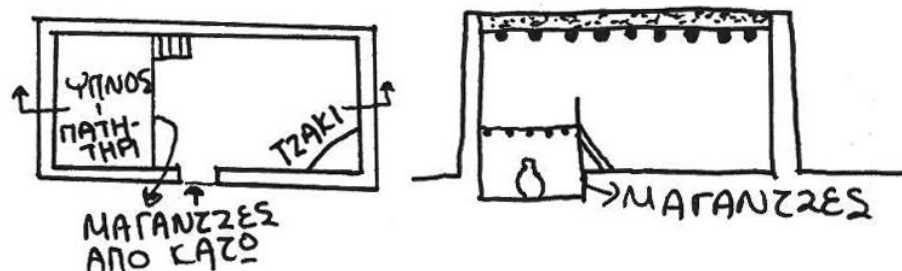
Εξελικτικά, εμφανίστηκε ο τύπος της διώροφης αγροτικής κατοικίας, όπου το ισόγειο στέγαζε σε ενιαίο χώρο το πόρτεγο, το αχίρι, το μαγεργειό και τον αχεργιώνα, ενώ στον όροφο βρισκόταν ο οντάς – υπνοδωμάτιο. Το πατητήρι εκτοπίστηκε σε κάποια γωνία της αυλής, η οποία συνέχισε να αποτελεί σημαντικό χώρο για τις δουλειές της οικογένειας.

Συμπερασματικά, στην εξέλιξη των τύπων που προκύπτουν λόγω της πρόθεσης για οικονομική αυτονομία, δίνεται έμφαση στους χώρους στους οποίους η οικογένεια παράγει τρόφιμα και κρασί καθώς και στους χώρους που γίνεται η φύλαξη της σοδειάς. Συγκεκριμένα, το θέμα της οικονομικής αυτονομίας και της ενασχόλησης με την πρωτογενή παραγωγή εμφανίζεται κυρίως στην αύξηση της επιφάνειας της κουζίνας, της αυλής και των παράσπιτων (αχίρι, αποθήκη, κελάρι), και στη μείωση της επιφάνειας του χώρου διημέρευσης, υποδοχής και των υπνοδωματίων. Ειδικά κατά τις ειρηνικές περιόδους, η αυλή ήταν ο κεντρικός χώρος γύρω από τον οποίο κατανέμονταν όλες οι υπόλοιπες λειτουργίες. Τέλος καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η πρωτογενής παραγωγή συμβάλλει στη δημιουργία πολυλειτουργικών χώρων, στους οποίους η ιδιωτικότητα είναι μειωμένη καθώς υπάρχει ασάφεια των ορίων διημέρευσης και εργασίας.

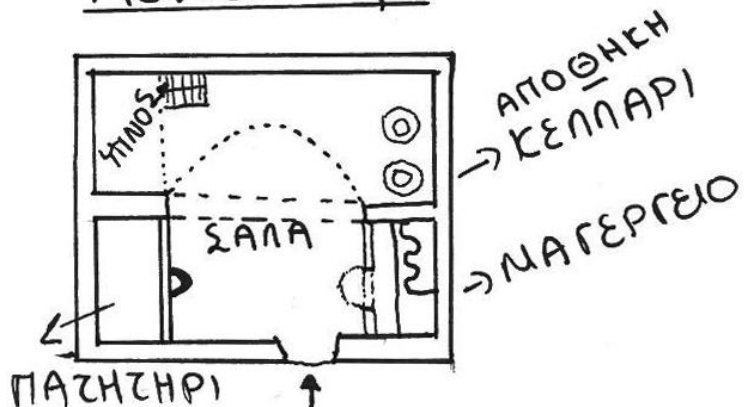
Στενοβέζωνο βονόχωρο

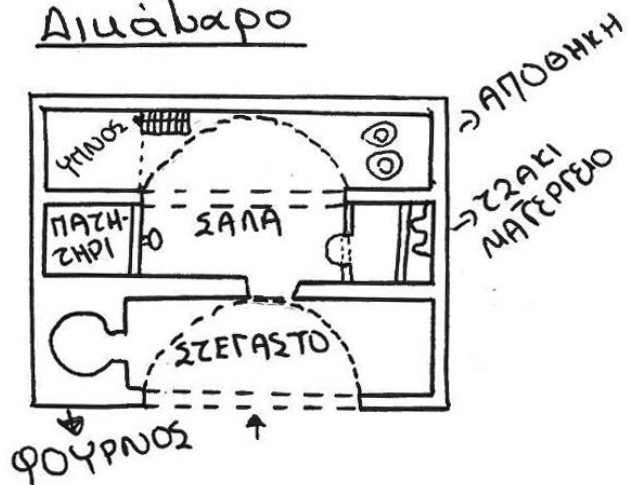
Παρυβέζωνο βονόχωρο

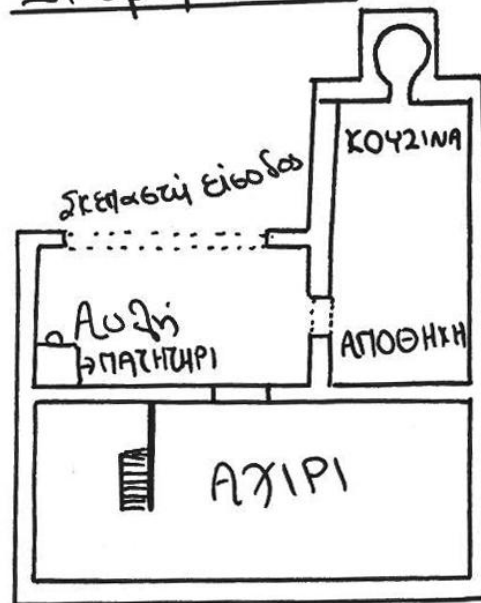
Μονοάβαρο

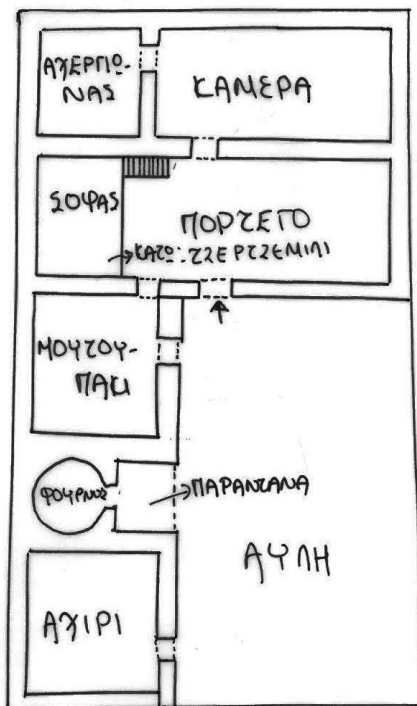
Διυάβαρο

Διυόροο επίτι

Ποδουάβαρο επίτι

Βιβλιογραφία

- Αικατερινίδης Γεώργιος, «Τα καμαρόσπιτα του Καρυδίου Σητείας: συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης», ανάτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΕΛ, Αθήνα, 1973-4
- Αρακαδάκη Μαρία, «Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτη», ΚΠΕ Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη, 2006
- Βαλλιάνος Χ. – Κόκκορη Σ., «Κρητική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Οικισμοί και μνημεία της Δυτικής Μεσαράς: τα ανοίγματα στο κρητικό σπίτι», εκδόσεις μουσείου κρητικής εθνολογίας, Αθήνα, 1987
- Βαρουδάκης Αριστομένης- Βαρουδάκης Γιώργος, «Αρχιτεκτονικοί διάλογοι με το κρητικό τοπίο», Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, Χανιά, 2009
- Βασιλειάδης Δημήτρης, «το Κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο», εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1976
- Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη: 13^{ος}- 14^{ος} αιώνας», Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα, 1994
- Δουνδουλάκη – Ουσταμανωλάκη Ελένη, «Μόχθοι και χαρές στα αμπέλια», έκδοση δήμου Αρχανών, Αρχάνες, 1984
- Επιτροπάκης Περίανδρος: τα πατητήρια στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης, «Οίνος παλαιός ηδύποτος: το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεώτερα χρόνια», πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου του Υπουργείου Πολιτισμού, Ηράκλειο, 2002
- Ζαγορησίου Μαρία, «Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1996
- Λασσιθιωτάκης Κώστας, «Σφακιανά σπίτια», ανάτυπο από Κρητικά Χρονικά ΙΑ΄, Ηράκλειο, 1958
- Μελισουργάκη – Αρφάρα Μαριάνθη, «Το αγροτικό κρητικό σπίτι: χωριού Μάρθας Ηρακλείου», εκδόσεις Κάμειρος, Αθήνα, 1986
- Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1985
- Παπαγρηγοράκης Ιδομενέας, «Συλλογή ξενόγλωσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη», Εν Χανίοις, 1952

- Παπαϊωάννου Κωνσταντίνος, «Το ελληνικό παραδοσιακό σπίτι», πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2003
- Σπανάκης Στέργιος, «Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων: μητρώον των οικισμών», εκδότης Δετοράκης, Ηράκλειο, 1991
- Τζελέπης Πάνος – Νικολής, «Λαϊκή Ελληνική Αρχιτεκτονική», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
- Τριποδάκης Δημήτρης, «Η χωρική κατοικία στο Λασιθί», Τεχνικά Χρονικά, 1946, τεύχος 58
- Φιλίππιδης Δημήτρης, «Νησιά του Αιγαίου», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 2003
- Χατζή – Βαλλιανού Δέσποινα, «Επιφανειακή έρευνα δυτικής Μεσαράς», Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1986
- Χατζημιχάλης Νίκος, «Σφακιά – Σαμαριά», Υπουργείο Συντονισμού, 1966-67
- Oliver Rackham – Jennifer Moody, μετάφραση Κώστας Σμπόνιας, «Η Δημιουργία του Κρητικού τοπίου», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2004
- Rapoport Amos, Δημήτρης Φιλίππιδης, «Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 2010
- John F.C. Turner, «Freedom to Build: *Dweller Control of the Housing Process*», Macmillan, New York, 1972
- John F.C. Turner, «Housing by people: towards autonomy in building environments», Marion Boyars, London, 1976

Άρθρα

- Αλεσίου Μαυρέτα, «Η αγροτική κατοικία σήμερα», Τα Αγροτικά, 09/1984
- Κλάδου – Μπλέτσα Αιμιλία, «Η αυλή στο λαϊκό σπίτι της Δυτικής Κρήτης», από την εφημερίδα Χανιώτικα Νέα
- Μακρυδάκης Ανέστης, «Το σπίτι του χωριού», Τουριστική Κρήτη, τευχ.17., 02/1961

Διαδίκτυο

- <http://madeincretagr/el/article>
- <http://www.haniotika-nea.gr/128345-fwtoanadromes-sta-palia-xania-no-435/>
- <http://www.spatialagency.net/database/john.turner>
- <http://apokoinou.com>

Κατάλογος εικόνων

- 1. Oliver Rackham – Jennifer Moody, μετάφραση Κώστας Σμπόνιας, «Η Δημιουργία του Κρητικού τοπίου», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2004, σελ. xiv
- 2. Ό.π., σελ. xv
- 3. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1985, σελ. 18
- 4. ό.π., σελ.21
- 5. ό.π., σελ.23
- 6. ό.π., σελ.22
- 7. ό.π., σελ.23
- 8. Αρακαδάκη Μαρία, «Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης», ΚΠΕ Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη, 2006, σελ.17
- 9. ό.π., σελ.29
- 10. Ζαγορησίου Μαρία, «Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1996, σελ.31
- 11. ό.π., σελ.31
- 12. ό.π., σελ.31
- 13. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.11
- 14. ό.π., σελ.25
- 15. ό.π., σελ.25
- 16. ό.π., σελ.25
- 17.<http://madeincretagr/el/article>
- 18. Oliver Rackham – Jennifer Moody, ό.π., σελ.213
- 19. Ό.π., σελ.215
- 20. Ό.π., σελ.212
- 21. Φωτογραφία του Στέλιου Μανωλιούδη από έρευνα στην περιοχή της Παλλιανής Ηρακλείου
- 22. Ό.π.
- 23. Ό.π.

- 24. Ό.π.
- 25. Επιτροπάκης Περίανδρος: τα πατητήρια στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης, «Οίνος παλαιός ηδύποτος: το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεώτερα χρόνια», πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου του Υπουργείου Πολιτισμού, Ηράκλειο, 2002, σελ.312
- 26. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.50
- 27. Ό.π., σελ.50
- 28. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.118
- 29. Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ. 313
- 30. Βασιλειάδης Δημήτρης, «το Κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο», εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1976, σελ.310
- 31. Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.310
- 32. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.65
- 33. Ό.π., σελ.179
- 34. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.39
- 35. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.180
- 36. Φωτογραφία του Στέλιου Μανωλιούδη από έρευνα στην περιοχή της Παλλιανής Ηρακλείου
- 37. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.64
- 38. Ό.π., σελ.51
- 39. Ό.π., σελ.50
- 40. Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.118
- 41. Ό.π., σελ.120
- 42. Ό.π., σελ.150
- 43. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.53
- 44. Ό.π., σελ.53
- 45. Ό.π., σελ.53
- 46. Αικατερινίδης Γεώργιος, «Τα καμαρόσπιτα του Καρυδίου Σητείας: συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης», ανάπτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΕΛ, Αθήνα, 1973-4, σελ.42

- 47. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.55
- 48. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.96
- 49. Ό.π., σελ.104
- 50. Ό.π., σελ.186
- 51. Ό.π., σελ.186
- 52. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.54
- 53. Ό.π., σελ.55
- 54. Oliver Rackham – Jennifer Moody, ό.π., σελ.242
- 55. Ό.π., σελ.242
- 56. Τριποδάκης Δημήτρης, «Η χωρική κατοικία στο Λασίθι», Τεχνικά Χρονικά, 1946, τεύχος 58, σελ.11
- 57. Λασσιθιωτάκης Κώστας, «Σφακιανά σπίτια», ανάπτυπο από Κρητικά Χρονικά ΙΑ΄, Ηράκλειο, 1958, σελ.19
- 58. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.122
- 59. Επιτροπάκης Περίανδρος, ό.π., σελ. 314
- 60. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.133
- 61. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.158
- 62. Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.188
- 63. Ό.π., σελ.189
- 64. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.59
- 65. Ό.π., σελ.58
- 66. Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.258
- 67. Μελισουργάκη – Αρφάρα Μαριάνθη, «Το αγροτικό κρητικό σπίτι: χωριού Μάρθας Η-ρακλείου», εκδόσεις Κάμειρος, Αθήνα, 1986, σελ.51
- 68. Ό.π., σελ.28
- 69. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.173
- 70. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.63
- 71. <http://sadentrepe.se.blogspot.gr/>
- 72. <http://sadentrepe.se.blogspot.gr/>

- 73. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 74. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 75. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 76. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 77. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 78. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 79. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 80. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 81. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
- 82. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.63
- 83. Ό.π., σελ.89
- 84. Ό.π., σελ.80
- 85. Ό.π., σελ.92
- 86. Κλάδου – Μπλέτσα Αιμιλία, «Η αυλή στο λαϊκό σπίτι της Δυτικής Κρήτης», από την εφημερίδα Χανιώτικα Νέα, σελ.13
- 87. <http://sadentreprese.blogspot.gr/>
- 88. Κλάδου – Μπλέτσα Αιμιλία, ό.π., σελ.11
- 89. <http://sadentreprese.blogspot.gr/>
- 90. Χατζημιχάλης Νίκος, «Σφακιά – Σαμαριά», Υπουργείο Συντονισμού, 1966-67
- 91. Ό.π.
- 92. Ό.π.
- 93. <http://www.haniotika-nea.gr/128345-fwtoanadromes-sta-palia-xania-no-435/>
- 94. Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.15
- 95. Ό.π., σελ.27
- 96. Ό.π., σελ.29
- 97. Τζελέπης Πάνος – Νικολής, «Λαϊκή Ελληνική Αρχιτεκτονική», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, εικ.30
- 98. Ό.π., εικ.30
- 99. Λασσιθιωτάκης Κώστας, ό.π., σελ.34

- 100. <http://www.haniotika-neo.gr/128345-fwtoanadromes-sta-palia-xania-no-435/>
- 101. Χατζημιχάλης Νίκος, «Σφακιά – Σαμαριά», Υπουργείο Συντονισμού, 1966-67
- 102. Ό.π.
- 103. Ό.π.
- 104. Ό.π.
- 105. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.23
- 106. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.172
- 107. Μελισσουργάκη – Αρφάρα Μαριάνθη, ό.π, σελ.38
- 108. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.61
- 109. Αρακαδάκη Μαρία, ό.π., σελ.55
- 110. Ζαγορησίου Μαρία, ό.π., σελ.27
- 111. Βασιλειάδης Δημήτρης, ό.π., σελ.219
- 112. Ό.π., σελ.232
- 113. Ό.π., σελ.232
- 114. Μποζινέκη - Διδώνη Παρασκευή, ό.π., σελ.24
- 115. Ό.π., σελ.51